

פרק חמישי: התהוותה של העיר

1. המצודות של מינוס.

כאשר אנו מפנים את מבטנו מעמקי הנהרות, בהם החלה תרבותן של הערים, לכיוון האיים הסלעיים של הים האגאי וההרים והמישורים הרחבים של חצי האי הבלקני, אנו פוגשים לראשונה שינוי שהוא מדהים יותר מכל שינוי אחר אשר ארע למוסדות העיר. הן התנאים הגיאוגרפיים והן היעדים האנושיים גרמו להתאמות ושינויים רבים בצורתה החיצונית של העיר. גם כאן, בדומה למקומות אחרים, האדמה, האקלים, המבנה הגיאולוגי, הצמחיה וכל המערכת האזורית הותירו את חותמם על הפעילויות הכלכליות, תפיסת החיים הכללית, ואפילו על בריאותם של התושבים.

אם הערים העתיקות של נהריים היו מרכזי הערכות לצורך שליטה על הנהר והתמודדות עם נזקי הסערות, הרי שלא היה בערים האגאיות דבר שעודד התאגדות ושיתוף נרחבים: הקרקע עצמה קשה ואינה מאפשרת את שינוי צורתה על ידי האדם. איך תוכל מחצבה באי פארוס לשנות את צורתו של האי, שהוא כולו הר של שיש? אולם, אם ניתן למצוא תנאים זהים בין ערי המישור השונות, למעט ההבדלים בין צפון ודרום, הרי שההיפך הוא הנכון לגבי קהילות אגאיות אלו. ברצועה צרה, שרוחבה כ-35 ק"מ, מהים ועד ההר, יצר הטבע מיגוון גדול של אקלימים וסוגי צמחיה; בעוד תבואה עשירה צומחת על הקרקע הכבדה של תחתית העמק, הרי שפירות ועצי אגוז, ובעיקר זיתים וערמונים עוזרים לתושבים החסכניים להשתחרר מסכנת השעבוד לעבודה יומיומית. כך שאפילו האיכרים האגאים עשויים להכיר את המנוחה ולטעום את פירותיה.

בכרתים וביוון אנו עוברים מתרבות שעורים ובירה לתרבות יין וזיתים; מעדרים מפוטמים המתפתחים על קרקע פוריה ודשנה לעזים כחושות, הלועסות בשקיקה את צמחית הגבעות, וגורמות בכך לסחף הקרקע הדלה המכסה אותן. במקביל גרמו ניקי הסלע והואדיות העמוקים לבידוד קהילתי. בעוד שהפרת והנילוס שימשו כדרכי מעבר לאדם הקדמון, הרי שהים היווה לישובים האגאים מכשול לא פחות קשה מאשר ההרים עצמם; אפילו לאחר המצאת הסירות והספינות התאפשר המעבר רק במזג אוויר נאה, והוסק כליל בחורף. המלחים עשו דרכם בים משובץ-האיים תמיד בסמוך למעגן מוגן. במקום להיסחף עם זרם הנהר החד כיווני, חייב הים סיכונים, מאמץ ובחירה זהירה.

ההרים התת-ימיים שיצרו את האיים האגאים ורצף ההרים של חצי האי הבלקני מצטיינים בטופוגרפיה קשה - אם כי אבן הגיר המצויה שימשה כחומר בניה מצוין שאינו קשה מדי לעיבוד. האדמה הסלעית אינה ניתנת לשינוי צורה ותייעול, בניגוד לקרקע הסחף של נהרות הפרת והנילוס; לכל היותר ניתן היה לישר במעט את הגבעות על ידי בנית טראסות במאמץ מפרך. אף אחד לא העז לחשוב על שינוי גדול יותר במבנה הקרקע עד לתקופתו של אלכסנדר, כאשר האדריכל שלו - דינוקארטס - הציע לחצוב את דמותו בגודל אדיר בהר אתוס (Athos). לא רק שהאיים האגאים מנותקים זה מזה, אלא שכל עמק באיים הגדולים יותר וביבשה היה לבית גידול מבודד לא פחות. מעטים היו התנאים אשר איפשרו את צמיחתה של העיר הקדומה: אפילו אתר מתאים לבניה לא היה בנמצא. כדי לבנות עיר צריך היה לחצוב סלעים וליישר את השטח, כפי שנעשה בדלפי. אפילו במישורים היה על החקלאים לוותר, בחוסר רצון מוצדק, על אדמה פוריה.

התפתחות העיר בחלק זה של העולם החלה בכרתים. אזורי השפלה הפוריים של כרתים איפשרו התפתחות חקלאית ניאוליטית; בגבעות גדלו ערמונים, תאנים, זיתים וגפנים, בשפלה - גידולי תבואה, וזאת בנוסף לדגת הים. כפרים קדומים אלה, כפי שמציין ציילד, היוו קהילות עצמאיות ללא שליטה מרכזית משותפת - "שטרם לוכדו כעם אחד עם תרבות אחת. עם זאת, לכאורה נראה כאילו חיו יחד בשלום - מאחר ולא נתגלו ביצורים - וכחברים במערכת כלכלית אחת, זאת לאור כלי המתכת וכדי

האבן שנתגלו". חורבותיו של כפר ניאוליטי היוצרות תל שגובהו מעל ששה מטר - כלומר עדות לתקופת קיום ארוכה - נתגלו מתחת לשכבה המינואית העתיקה ביותר בקנוסוס שבמרכז כרתים. בקנוסוס ניתן גם לזהות את מרכזה של העיר הקדומה, את המצודה והמקדש, שהיה קרוב לוודאי חלק מהארמון. מה היה אי הררי זה, שהים סובב אותו כחפיר ובמרכזו מצודה גדולה? חסינותה של כרתים בפני פלישה באמצעים פרימיטיביים יצרה בידוד ושלום, בדומה לאלו מהם נהנו מצרים, איסלנד ואנגליה. אי לכך, נהנתה כרתים ממידה מסוימת של חופש מפחד והעדר מתחים מזיקים, מה שאיפשר פריחה בשלבים המוקדמים של התרבות הקרויה מינואית. האי כרתים, המאוכלס היום בעיקר ברועים ואיכרים, היה פעם משובץ בכפרים, ערים, אסמים ובתי קברות מונומנטליים. לאור זאת ניתן להניח ללא הוכחות נוספות, כי אדוני המצודה, מלכי הים, שלטו על צי גדול של אניות מלחמה ומסחר, שהיו מסוגלות להשתלט על שודדי ים ולהביא מזון וחומרי גלם, בנוסף למוצרים מוגמרים, לעריהם המוגנות על ידי ביצורים בתוך ביצורים. חומות אבן ומובילי מים מחרס מגלים לנו ריכוז עבודה ומיומנות מקצועית ברמה הדומה לזו שנתגלתה בשומר. האביזרים שנתגלו בתוך הארמון מחזקים השערה זו. חורבות כרתים, דוגמת אלה שנמצאו בעיר גורנייה, מספקות מעט אינפורמציה על טיבה של העיר, יחסית לידוע על נהריים, זאת למעט שבר חרס אחד מדהים - סידרת לוחות מזוגים שנמצאו בארמונו של מינוס - המסבירים את אופיו וצורתו של היישוב המינואי יותר מכל אשר ניתן להבין מכל הארמונות שנחפרו עד עתה.

לוחות אלו נמצאו על ידי אבאנס (Sir Arthur Evans) (ר"ב), ולא ניתן לתארם בדרך טובה יותר משלו: "המאפיינים המרכזיים", אמר, "הם מגדלים, בתים ועיר מבוצרת. עם זאת, נשארו שרידים רבים לקיומו של מעמד אחר בדמות עצים ומים, עזים ושוורים, לוחמים צועדים בסך, קשתים ונושאי רומח, כלי מלחמה, חרטום אניה ודמויות מוזרות של כושים... מראם של חזיתות הבתים, שהם בני שתיים ושלוש קומות, ושל מסגרות החלונות, שהורכבו מארבעה ואף ששה חלקים ונבנו מתחליף כלשהו לזכוכית. זוהי הוכחה נוספת, המבשרת את הציויליזציה המודרנית אליה הגיעה תרבות זו בעת פריחתה הגדולה, כמו גם השימוש המתקדם שנעשה במערכת המים לצרכים סניטריים". אבנס סבר שהלוחות נוצרו "לא יאוחר, כנראה, מאשר המחצית השנייה של המאה ה-18 לפנה"ס".

מעט מן המסתורין התבהר בחמישים השנה שלאחר גילויי אבאנס, כאשר הארכיאולוגים התגברו על קוצר הראיה הטבעי הנובע מהעיסוק בתגלית עצמה והחלו לראות פרטים של תרבות זו ואחרות על רקע דרכי התחבורה, הפלישות, ההגירות, הכיבושין וסחר החליפין, אשר התרחשו במשך שנים רבות ובקנה מידה גדול בהרבה מכפי שסברו מלומדי המאה ה-19. ה"דמויות המוזרות של כושים", שוב לא נראו לנו כה חריגות; אם היו בעלי מאפיינים כושיים בולטים מדי מכדי להיות אנשי שומר "בעלי הראש השחור" או צאצאיהם, הרי שיתכן כי היו נומידים מאפריקה. העיצוב המתקדם של בתי המגורים וטכניקת הסניטריה שנמצאה בארמונות מזכירים את שומר. החזיתות העדינות של הבתים מרמזות על כך שגם בהם, בנוסף לארמונות, היו כלים סניטריים מפותחים, אולי אף בתי שימוש, בדומה לסימנים אשר נתגלו בעמק ההינדוס, דוגמת מוהנז'ו-דארו או הראפה שהיו קיימות, לפי דבריו של ווילר, עוד לפני 1,500 לפנה"ס.

החידוש הגדול בכרתים הוא החלון. קנוסוס מותירה מאחוריה את הבתים האפוליים, חסרי החלונות, של שומר, אשר האור הגיע אליהם דרך חצר פנימית צרה או חלונות עליונים, אם בכלל. מנקודת מבט טכנולוגית-היסטורית קיימת חשיבות עצומה לאותו חומר שקוף, שטבעו אינו ידוע, אשר שימש ללוחות החלונות. לארמון בפאסטוס (Phaestos) היתה מערכת ביוב וצינורות מים לשתי העשויים מחימר שרוף; מכאן ניתן לשער שהיה קיים מקור מים בהרים, ממנו הסתעפה מערכת של מובילי מים ומאגרים.

יש לציין כי רק לאחרונה החל פארנל (Lewis Farnell) (ר"ב) בחקירה נועזת של דתות בבל, אנטוליה ויוון, לאור ההוכחות שהיו קיימות בשנת 1911 ורעינו של זיסטרו (Morris Jastrow) (ר"ב) וחוקרים אחרים, כי מקורה של הדת היוונית הקדומה הוא בתרבות בבל, כדוגמת מקורה של האסטרולוגיה היוונית שהתפתחה בתקופה מאוחרת יותר. בסופו של דבר לא קיבל פארנל את הדמיון בין שתי התרבויות, אך עצם העובדה שהוא פתח את השאלה לדיון ראוייה לציין. ההדגש של הרודוטוס על חובת יוון למצרים שוב אינו נראה כעת כאבסורד מרגיז, כפי שנראה למלומדים מהמאה ה-19, אשר התייחסו לתרבות היוונית כאל תופעה ייחודית במינה. חוקרים מאוחרים יותר, כדוגמת קורנפורד (F.N.Cornford) (ר"ב), שהמשיך את כיוונו של פרנל, העבירו את המקור הדתי של יוון ממצרים לבל, בהשוותם אל לאל ומיתוס למיתוס בשתי התרבויות. מכאן אנו מגיעים לחיפושים נוספים אחר הדמיון בין תרבות נהריים והתרבות האגאית, על אף שאחת עולה ויוצאת מהנהר, בדומה לסוס יאור, ואילו האחרת עולה מן הים, ממש כמו אפרודיטה.

העדויות שנותרו מתרבות כרתים הינן עשירות אך מקוטעות, ולכן גם מגרות את הדמיון, במיוחד בכל מה שנוגע אל העיר. אם אנשי כרתים הלכו לפסגות ההרים כדי לעבוד את אלוהיהם, יתכן שאחד המרכיבים החשובים של העיר לא היה כלול בה. מלבד ציורי הקיר של העיר הכרתית, שהם ללא ספק גולת הכותרת של התפתחות טכנית ואורבנית ארוכה, שנמשכה בין 1,500 ל-2,000 שנה, עדיין לוטה היסטוריה זו בערפל, למעט סימנים קלושים שנותרו ממנה. גם לאחר שיפוענחו כל סוגי הכתב המינואי, ספק אם נדע יותר מאשר אנו יודעים היום, משום שרסיסי הכתובות שנותרו מתרבויות קדומות לא היו פרי יצירתם של סוציולוגים אורבניים או אנשים בעלי השכלה רחבה, כדוגמת אריסטו; אפילו הסיכוי למצוא ולתרגם מעין הרודוטוס כרתי הינו קלוש ביותר. דו"חות ומכתבי סוחרים, חוקי שליטים וכתבי התפארות, מרשמי השבעה, לחשים וטכסים דתיים עשויים להתגלות, אבל כל אלה יעסקו, אולי, בתוכן החיים העירוניים ולא במסגרתם.

מבחינה מסוימת, כרתים היא אטלנטיס נוספת: היא "נעלמה לפתע ביים". מנהגי החיים המעודנים והבטחון הבלתי מעורער יצרו, בסופו של דבר, מעמד שולט מנוון, אשר כמה עשרות שנים לאחר רעידת אדמה קטלנית נמחה כליל על ידי חבורות לוחמים שבסיסיהן היו במצודות במיקנה וטירינס. ניתן לנחש כי הכובשים החדשים לא היו שונים מהגברים הקשוחים והאלימים אותם אנו מוצאים בתיאורי ה"איליאדה": מהירים לריב, אוהבי צייד, מיומנים ונועזים באלומות ושווד, ביבשה ובים - העזו לפלוש אפילו לחופי מצרים. עם זאת, כובשים אלה שמרו על הבז האריסטוקרטי למלאכת כפיים ולמסחר הוגן. שליטתם הממושכת בכרתים הפכה את האי למין מאובן פוליטי של מדינת צבא, שהיה אהוב על אפלטון.

ההרס המוחלט של הערים והארמונות בכרתים צימצם את הפעילות העירונית למתחם המצודה, ממנו השגיחו השולטים החמושים על אוכלוסית ההילוטים שעיבדה את האדמה. עד לימיו של אפלטון נותרה כרתים אחותה התאומה של ספרטה; לכן העריץ את שתיהן. האם לא כלל אפלטון כרתי כאחד המשתתפים העיקריים בדיאלוג האוטופי האחרון? לבטח לא היה זה מקרה, שמלחמה וספורט כהכנה למלחמה נחשבו כעיסוק העיקרי בשתי מדינות-ערים אלה. השולחן המשותף, שהיה מקור גאווה של הכרתים והספרטנים, היה מעוגן בחלקו במקדש ובחלקו בקסרקטין.

כמה מן המנהגים שטופחו על ידי האריסטוקרטים המיקניים וממשיכיהם האכאים והדורים חדרו גם לעיר היוונית, כאשר זו התבססה במאה ה-7 לפנה"ס. למרות שהמצודות היו משניות בחשיבותן במערכת האורבנית, הרי שעצם קיומן וכוחן עזרו לתיאוס האגדי להבין את חשיבותה של העיר כקרב קפיצה, או בעצם כמגורי חורף לאכרים ולדייגים, להם לא היתה כל הגנה אחרת.

מסיבה זו עלינו לשים לב לכרתים המינואית, על אף שכה מעט נותר ממורשתה. באשר לישובים המיקניים, הללו הדרדרו לרמה אורבנית פרימיטיבית, אם כי יתכן שהיו בהם יותר בתים בעלי אוכלוסיה צפופה בערים הדומות יותר לשכבות הנמוכות של יריחו, מאשר לשכבות העליונות של קנוסוס התרבותית והמעודנת. עלייתה של מיקניה לא יצרה כוחות אורבניים קבועים, ההכרחיים להמשך ההתפתחות: חוק כתוב, פקידות שלטת ושיטת מיסוי, אשר היו יכולים להבטיח את קיומה אפילו לאלף שנים. עוצמה המבוססת בלעדית על כוחו של היחיד מתמוטטת במהירות.

בין המאה ה-8 למאה ה-6 לפנה"ס החל להתפתח מירקם אורבני חדש על פני האיזור האגאי. תקופה זו ידועה בזכות התפתחות הכתב, בערך ב-650 לפנה"ס, וכן המצאת המטבעות. באופן כללי חל מעבר של מרכז הכוח מן המצודה אל הקהילה הכפרית-דמוקרטית, והכפר עצמו הגיע לרמת מודעות קוסמית, כפי שאנו מגלים בספריו של הסיודוס (Hesiod) - "העבודה והימים" ו"תיאוגניה". השילוב שיצר בין תפיסת עולם פשוטה ובין מיתולוגיה דתית משקף את כוח הסדר האורבני החדש: שני היבטים אלו של החיים הגיעו לרמת מודעות מלאה בפוליס היווני. עוצמתם של המלכים האגדתיים והלוחמים המרדניים אשר שלטו באקרופוליס עברה לידי העיר. החל מאיוניה שהוקמה ביבשת ועד לים השחור צמחו, התרבו ופרחו מושבות. קורינתוס ייסדה את סירקוז וקורסיקה ב-734 לפנה"ס. במשך כמאה שנה (עד 585 לפנה"ס) נמשכה הקולוניזציה שהעבירה מוסדות וציוד מעיר האם והפיצה את הפוליס ואת התרבות היוונית על פני מרחבים עצומים - מ-נאוקרטיס שבמצרים, דרך מארסיי שבגליה, עבור דרך סיציליה ועד לחופי הים השחור. תנועה זו, שהחלה בגלל לחצים של מחסור בקרקע חקלאית ולא כתוצאה משאיפות מסחריות, הפיצה את צורת החיים ההלנית הרבה מעבר לאיזור האגאי.

התפתחותה של העיר היוונית גרמה לשינויים מבטיחים במבנה המקורי, כפי שזה התפתח בנהריים ובמצרים. היוונים השתחררו במידה מסוימת מפנטזיות העוצמה הבלתי מרוסנות אשר נוצרו, בין השאר, בהשראת הדתות השליטות של תקופת הברונזה והטכנולוגיה של עידן הברזל. הערים נהיו קרובות יותר למידת האדם והיו חופשיות מהיומרה הפאראנואית של מלכים דמויי אלים - יומרה המלווה בכפייה וגיוס צבאי ומנהלתי. בכך שברו היוונים, או למעשה מעולם לא פיתחו את שיטת המעמדות והחלוקה המקצועית שהיו ביסודה של הציויליזציה. כבר בשלבים המקצועיים היתה בהם גמישות ויכולת המצאה כשל חובב, שאינו מוכן להקריב את חייו על מזבח המיומנות הצרה.

התפתחותה של העיר וקבלת הנהלים הדמוקרטיים של הכפר הביאו עמם שיטת רוטציה לביצוע פעולות מיוחדות וחובות אזרחיות; השיטה הקיפה כל אזרח והביאה אותו לשיתוף בכל ההיבטים של החיים הציבוריים. תרבות זו היתה מבוססת במקרים רבים על עוני חומרי, אבל הביאה עמה שפע כלכלי חדש שנוצר כתוצאה מפריצתם של אפיקים חדשים אשר לא נודעו כמותם במחשבה וברוח. התוצאה היתה לא רק שטף אדיר של רעיונות ודימויים בדראמה, שירה, ציור, מתימטיקה, לוגיקה ופילוסופיה, אלא חיים חדשים, מלאי חיוניות, ויכולת ביטוי אסתטי מעבר לכל תרבות שקדמה לה. הישגים אלה היו מרוכזים בפוליס, ובמיוחד בגדולה שבהן - אתונה.

לאתונה היתה עליונות בכל התחומים, למעט ייסוד מושבות, והיא התגלמות כל האפשרויות החדשות שבתרבות זו. אולם, בעודה יוצרת מורשת תרבותית לה ישארו כל הדורות הבאים מחוייבים, ניסתה אתונה לחמוס את הטובין שבערים האחרות למען האדרתה העצמית, וזאת על אף שגם להן היו זכויות תרבותיות רבות. למרות ששימרה ופיתחה את הדמוקרטיה הפנימית, בחרה אתונה לנהוג כמנהג המלך כלפי הערים הקטנות יותר, ודרשה כבוד ומינחות באמצעות עריצות, בתמורה להגנה עליהן. הסחי של הציויליזציות המוקדמות - מלחמה, ניצול, שיעבוד והשמדה המונית - הציפו את אתונה כביוב עתיק. בסופו של דבר הכניעו כוחות אלה את התנועה לכיוון שיתוף רחב יותר ומטרות אנושיות יותר, בה ניתן להבחין כבר במאה ה-7 לפנה"ס. לו היו המשכילים היווניים מבינים את משמעותה של האוניברסליות הזו, אולי היו

עשויים לשחרר את התרבות האורבנית ממעורבות כרונית בהעלאת קרבנות אדם למטרות מעוותות וחסרות הגיון. כשהגיעה שעת ההכרעה, היה זה סירובה של אתונה לשחרר את הערים המשוועדות לה ולא האתגר הספרטני, אשר הביא למלחמה הפלופונסית שחתמה את גורלה. בחשיפת האפשרויות שלא נוצלו, התסכולים והמפלול שהיו תוצאת אתגרים שלא נענו, החיים שלא חיו - בכל אלה יכולה אתונה לשמש כדוגמא לכל אותן ערים גדולות, שכמוה - גם הן מגוונות ומיוחדות. הזדמנות זו היא בסופו של דבר גם כורח, משום שפרט לגילויים הארכיאולוגיים, שהם עדיין מפוזרים ובלתי שלמים, מקורם של רוב המסמכים על העיר היוונית והתפתחותה הוא אתונה. מה שנכון לגבי אתונה נכון כנראה, בהסתייגויות מסוימות, לגבי ערים יווניות אחרות בשלב זה או אחר של התפתחותן. ההבדל העיקרי הוא כמותי; בערים יווניות דומות הזכורות מן ההיסטוריה לא היו אלא 3,000 עד 4,000 תושבים. בניגוד לאמונתם של אנשי הסטטיסטיקה ומיפקדי האוכלוסין, העיר איננה נמדדת במספרים, אלא באמנות, תרבות ומטרה מדינית.

2. קולו של הכפר.

באותה מידה שהומרוס מציג תמונות חולפות של העיירות והארמונות המיקניות והפוסט-מיקניות, כך ניתן לזהות ב"העבודה והימים" של הסיודוס את הרקע של תרבות הכפר, ממנה צמחה העיר האגאית ומושבותיה. זירת ההתרחשות עוברת מכרתים לחלקו המערבי של הים האגאי, למרות שהעיר הגיעה לרמה הגבוהה ביותר לפני המאה החמישית לפנה"ס הן באיוניה והן בנמלים ששימשו כבסיסי מוצא לאסיה הקטנה ולפרוביניציות המרוחקות שמעבר לה. כפי שצינו קודם, העמקים המוקפים בהרים לא אפשרו תנאי מחיה נוחים, והיו מסוגלים לקיים רק אוכלוסיה כפרית דלה. עם הגידול במספרים, סיפקו בתחילה עמקי טסאליה ו-בואטיה (Thessaly, Boeotia) את התבואה, אולם במושגים אורבניים נחשבו עמקים אלה כחלקים נחשלים יחסית של יוון. למרות שהיו עניים בחיטה ושעורה, פיתחו הכפרים ששכנו בקרבת הים מקור מזון נוסף; הדייג הפך למלח, והמלח הפך לסוחר - למרות שחוסר מזל או איבה הפכו לעתים את שלושת אלה לשודדי ים, שמעשי הביזה והחטיפה שלהם גרמו לא פעם למלחמה. לכפרים ששכנו מספר קילומטרים מהחוף, בצילו של רכס גבוה, היתה הגנה כפולה כנגד התקפות מהים; בניגוד למיקניה או ספרטה, ששכנו בלב היבשה, היו אלה דוקא הערים הנגישות לים, אך המופרדות ממנו ברצועת אדמה, כדוגמת אתונה וקורינתיה - שהפכו לערים גדולות ומרכזיות.

המצודה הטבעית, הבנויה על מדרונות תלולים, קלה להגנה גם ללא כל ביצורים נוספים ומוקפת בקבוצת כפרים - הינה מאפיין קבוע של יוון ואיטליה, מאסיה הקטנה ועד לסיציליה ו-אטרוריה. שרידי התיישבויות כאלה, שבדרך כלל נסוגו למצבם הקדום ביותר, נותרו על תילם עד עצם היום הזה. למעוזים טבעיים אלה היה בדרך כלל מרכיב שהפך אותם לרצויים ביותר: המעיין. למעיין היתה משמעות אלוהית, בהיותו תחת עינם הפקוחה של האלים, ובמקרים רבים שימשה משפחה אחת על דורותיה כמשמר הקבוע של המקום הקדוש. אם בימי סכנה החזיקו הכפריים המבודדים מעמד כנגד התקפות אויביהם, גדלה עוד יותר קדושתו של המקדש המשותף.

כפרים מבודדים שמרו על זיקתם הדתית גם בחלוף הסכנה או הצורך הצבאי. גם בהעדר הסכנה, היה קיים הרצון להרחיקה באמצעות שמירה אדוקה על עיקרי האמונה. במצודתם הטבעית ניתן היה להצית את הלהבה הקדושה פעם אחר פעם כסמל לקשר ההדדי, בעוד המקדש עצמו חזר לשכונה, לבית, או למקדשי כפרים אחרים, שלעתים אף התמזגו ליצירת כת גדולה יותר. ישנה חשיבות יתרה לעובדה, כי אדם שהזניח את החלקה בה קבורים אבותיו לא היה יכול לכהן במשרת שופט באתונה. אם כן, העיר ההלנית הטיפוסית היא איגוד כפרים; לעתים נוצר האיגוד על ידי

פעולה דמוקרטית רצונית, ופעמים אחרות, כמו במקרה של אתונה, באמצעות כפייה מלכותית. אך הקשר לא היה יציב לחלוטין, ושלטון העיר לא היה מוחלט.

בקרבת ההלנים היו המרכיבים העיקריים של המלוכה ובנין העיר דומים לאלה שמצאנו בנהריים, אך בהבדלים קלים; ביוון גרם השפע של אתרים מתאימים להגנה לצורך מועט במיומנות הנדסית: קומץ אנשים אמיצים היו מסוגלים להחזיק בהצלחה מעבר-הרים כנגד קבוצה גדולה פי כמה, ויתרון דומה היה גם במדרונות המסולעים של המצודות הטבעיות. יתר על כן, קשה לגייס כוחות גדולים מתוך אוכלוסיה קטנה יחסית או לשמור על הסדר במרחק ניכר מהשליטים. תושבי הכפרים, המורגלים בעוני והמודעים לעצמאותם - עקב בידודם ארוך השנים - לא הסכימו להכנע לתביעות ללא תנאי, ותמיד ניסו להתנגד לכל נסיון לכפייה מבחוץ. אפילו טרסיטס ב"איליאדה", בהיותו בעמדה נחותה ובבידוד חברתי, לא היסס לענות לבעלי השררה כגמולם.

איכרים ורועים עניים, בהסכימם לחיות חיי דלות, יכלו להמשיך בהשתייכות ללא כל התרפסות לארגון קולקטיבי ענק. כיון שהשפע המפתה לא היה בנמצא, לא ניתן היה לפתותם בקלות בלחם ושעשועים. אם אכן היו סיכויים קלושים לניצול חד צדדי, הרי שהיה פחות צורך לשליטה מקיפה וחזקה. כך, כנראה, התפתחה צורת ארגון רופפת יותר, ופחות רשמית והיררכית. עם זו התפתחה גם העצמאות האישית, שהיתה דומה באופיה. עצמאות ובטחון עצמי היו טבועים באופיה של יוון של לפני תקופת האימפריה. היתה גאווה מסוימת בפתגם העתיק: "יוון והעוני תאומים הם". בימיהן הטובים ביותר לא היה בערי יוון עודף טובין. לעומת זאת, זמן פנוי היה למכביר, משום שלא היתה מחויבות לצריכה חומרנית מוגברת, אלא זמינות ופתיחות לשיחה, תשוקה מינית, השתקפות אנטלקטואלית והנאה אסתטית.

האם זהו רק מקרה, שבשבעה האפבית הקצרה מופיע פעמיים הנדר למלא את החובה "לבד או בתמיכת כולם"? מקורה של ההתפארות בגמישות ובחופש מלחצי ההתמחות המקצועית - תכונותיהם המיוחדות של בני אתונה - הוא בכפר, כפי שהשמיע תוכידידס מפיו של פריקלס. תכונות אלו לא הומצאו באתונה: אלה שחיו בכפרים והעריכו את האינטימיות שלהם לא בלבדו בין גודל ומשמעות. אומץ בודד מילא תפקיד איתו לא היתה יכולה להתמודד הצייתנות ההמונית לפקודת השליט. אומץ כזה הוא שהביא לקיומם של גיבורים ברוח, כמו גם בשדה הקרב - שלעתים התגלמו בדמות אחת.

בתקופת התגבשותן לא איבדו הערים היווניות את קשריהן עם האזורים המרוחקים ועם הכפרים; כך שהאוכלוסיה זרמה מהעיר ואלה בעונות השונות. לכל המאוחר בשנת 400 לפנה"ס, לפי דברי אליזאבט ויזר, היו לשלושת-רבעים מתושבי אתונה קרקע בעלותם באטיקה. במקומות רבים, היה מרכיב הכפר הקדמוני בולט יותר מאשר מרכיב המצודה. אריסטו, בהצדקה היסטורית מסוימת, קישר בין מקומות הרריים מבוצרים לבין מונרכיה ואוליגרכיה, בעוד שאת ערי המישור הישוע לדמוקרטיה. באופן מעשי לא היו השתיים כה שונות זו מזו, והקו המפריד אותן לא היה ברור. מחבר "ממשלת אתונה" ציין, כי האתונאים "נתנו בכל מקום משקל רב לשכבות הנמוכות יותר", ומה יכול להיות אופייני יותר לדמוקרטיה של הכפר?

המוסר הכפרי בלט בהתפתחות הערים היווניות עד המאה הרביעית: המידות הצנועות של האסטלות ומצבות הקבר, עיטורים ומצטיינים ועדינים, הומור דק פה ושם - כל אלה היו רחוקים ושונים מהגרנדיזי, המונומנטלי והמוגזם. בקהילות אלה לא היה עוני מקור למבוכה, והעדר גודל פיסי בולט לא היה סימן לנחיתות. המנהגים הדמוקרטיים של הכפר יצרו הרגל של הוועדות משותפת ללא מעמד חזק או היררכיה תעסוקתית. התירוץ הטוב ביותר לעיר ככפר גדול יותר, היה הרחבת המעגל של המדברים בהתוועדויות כאלה. אם הספרטנים היו חריגים, הרי שהרגל הדיבור הלאקוני שלהם היה תוצאה של הצורך לשמור על סודיות כוונותיהם מפני האנשים אותם העבידו באכזריות; לאלה לא היה כל צורך בעיר. המנהגים הכפריים הפכו את היוונים בתקופות שלאחר הומרוס לחשדנים בכוח המלכותי ובשלטון הריכוזי. ניתן

לראות זאת אפילו בטרויה. המיסטיות שבמלוכה לא התאימה לצרות האופק של הכפר ולכבוד העצמי המולד של תושביו. אלה העריכו את היושר האנטלקטואלי של אודיסאוס לא פחות מאשר את הגבורה הנערית של אכילס, ולמרות שהעריצו את האלים, מעולם לא עודדו - במידה דומה ליריביהם הפרסים - את התחושה שהשליט עצמו יכול להיות אל. אגממנון נזף בקליטמנסטרה על הרגשות המתרפסת של דבריה: "תני לי כבוד כגבר, לא כאל". דמיון השוא האלוהי בדמות השליט היה תוצאה של הניוון העירוני.

אפילו התרחבות האמפריאליזם במאה החמישית לא השיבה על כנה את המלוכה או הגדילה את תחום שלטונם של האלים האולימפיים, למרות שאתונה הפכה בזכות ההתפשטות למנצלת חסרת פשרות של ערי יוון הקטנות יותר. ההיפך הוא הנכון: לא רק שהיוונים זנחו את הטענות האליליות לגבי המלוכה, ובכך הפכו את מנהיגיהם תלויים בתמיכה המונית והשיבו את דמויותיהם למימדים אנושיים, אלא שאליליהם היו עתה דומים מאד בחזותם לבני האדם, כמו בפסלי ה-פרתנון, או מעט גדולים ממידת אדם, אך בתבנית זהה. במאה החמישית החלו היוונים להקנות לאלים צורה מגוחכת קמעה, אם לא בזויה, באמצעות הדגשת חולשותיהם ויריבויות הקנאה שלהם.

רק לאחר נצחונותיו של המקדוני הברברי - אלכסנדר - החלה תחיית הטענה הראשונית של המלך האלוהי. כשעריצים תפסו את השלטון בערים היווניות, הם עשו זאת, בדרך כלל, על ידי הדגשת "הגורם הפופולרי" והתייצבות כנגד האוליגרכיה הפיאודאלית הותיקה של "המשפחות העשירות" - בעלי הקרקעות שלא רק שדרשו את הגדלת חלקם בעושר, אלא אף ירשו לבדם את משרות הכהונה והיו מסוגלים לבצע בעצמם כמה מהתפקידים המוניציפליים החשובים.

שמירת הקשרים הישנים עם הכפר באמצעות קשרים משפחתיים ושבטיים היתה מקור לכוח עבור העיר היוונית בעיתות מצוקה. מצד שני נטו אלה להגביל את יתרונות העיר. עם הגדלת אוכלוסייתה, כתוצאה ממסחר והגירה, נכלל מספר תושבים גדול מאי פעם במעמד השני - מחוסרי אחריות, משוללי זכות קבלת משרה ציבורית או השתתפות בחלק מהפסטיבלים החשובים.

אמת, עד המאה הרביעית לא היו בערים היווניות אלא זרים מעטים, להם לא הותר להחזיק בבעלותם קרקע. בתקופה זו נשלחו אזרחים יוונים רבים למלחמה ונותרו בעבדות או בגלות מתמדת. אך השורשים של חיי הכפר היו כה עמוקים, עד שאפילו קרבנות הכיבושים הפראיים נשארו בחיים עם חורבן העיר. לדוגמה, כשהספרטנים הכריחו את אנשי מנטינאה להשמיד את עירם - דוגמא מעודנת של הנאצים, שהכריחו את קרבנותיהם לחפור את קבריהם במו ידיהם - חזרו מסכנים אלה לאדמות הכפר שלהם, מהן מעולם לא התנתקו לחלוטין.

כל עוד נותרו הערים היווניות קטנות, נשארו אזורי הכפר במרחק הליכה. ים הבתים שנמתח היום בין אתונה לפיראוס היה קרקע מעובדת, כמו האזור הכפרי שלאורך הדרך הקדושה לאלאוסיס, שעתה פינה את מקומו למפעלי מלט. אפילו באתונה הגדלה היה זה רק טבעי לראות את סוקרטס ופדרוס מטיילים ביום קייץ חם מסביב לעיר, טובלים את רגליהם במי האיליסוס הרדודים שבצל העצים הנטועים במישור, בחפשמ אחר שלווה כפרית. המשפחות המבוססות שלחו את השמן, היין, הדבש, התאנים והצמר שייצרו בכפר למשפחותיהם שחיו בעיר, וכך שמרו על עצמאותם מהשוק ומחילופי הכסף. מכאן גברה תחושת הבוז שרחשו כלפי אנשים מבחוץ, שהקדישו את חייהם לצבירת כסף כדי שיוכלו לרכוש מוצרים כאלה. כפי שציין אמיל קון לפני זמן רב בחיבורו החשוב "ערי הזקנים", יצרו העיר והכפר בקרב היוונים אחדות, ולא שתי צורות חיים מנוגדות.

קרבה זו להליכות הכפר גרמה, במידה חלקית, לסידורי המגורים הדלים ואמצעי הסניטריה הפרימיטיביים שאפיינו את הערים היווניות עד המאה הרביעית, ולעתים גם לאחר מכן. הבתים נבנו מעץ או מחומר מיובש בשמש. הקירות היו כה דקים, עד שהדרך הקלה ביותר לפרוץ לבית היתה לשבור את הקיר. מבחינת המגורים, היו הערים הגדולות מעט יותר טובות מאשר כפרים

מאוכלסים יתר על המידה. עם הגידול באוכלוסיה ובצפיפות היחסית לשטח הורע המצב בצורה ניכרת, משום שלערים לא היה את המרחבים הפתוחים של הקרקע החקלאית והשדות השכנים. אם כן, התרבות הגבוהה ביותר של העולם העתיק, זו של אתונה, הגיעה לשיאה במה שהיה, מבחינת תכנון הערים וההיגיינה, רשות עירונית דלה ובלתי מפותחת. לסידורי הסניטריה המגוונים, בהם השתבחו אור והרפה אלפיים שנה קודם לכן, לא היה כל זכר באתונה של המאה החמישית. עד התקופה ההלניסטית לא היו רחובותיהן של כל הערים היווניות גדולים יותר מסמטאות צרות, ורבים מהם לא היו אלא מעברים צרים, שרוחבם מטר או שניים. פסולת ולכלוך הצטברו בשולי העיר והיו מוקד למחלות ומגיפות קטלניות. הסטריאוטיפ המוטעה לגבי עיר ימי הביניים, שאנשים רבים עדיין מאמינים בנכונותו, מתאים דוקא לתאורן של ערי יוון במאה הששית והחמישית לפנה"ס, בעיקר ב-אטיקה וב-פלופונסוס. אין ספק שתאורים אלה נכונים יותר לערי יוון מאשר לעיירות רבות במערב אירופה במאה ה-13 לספירה.

כל עוד נשארה העיר היוונית קטנה, לא היו מנהגים כפריים פרימיטיביים אלה בחזקת איום על בריאות התושבים; השמש היתה גורם מחטא יעיל, האדמה החשופה קלטה לתוכה את ערימות הזבל, הכלב והחזיר אכלו ברצון את נבלות בעלי החיים. עם זאת, יש עדויות למכביר על הצטברות אשפה ולכלוך מסוגים שונים בשולי העיר - החל מפסולת עירונית וכלה בתינוקות לא רצויים שהושלכו למקום ריכוז הזבל. אין פלא שאריסטו התייחס בספרו "פוליטיקה" לצורך במפקחי בריאות רשמיים, שתפקידם יהיה לפקח על מאגר האשפה של העיר, משום שהמעבר הכמותי מהכפר לעיר יצר גם שינוי כמותי שמסורת הכפר והטבע לא יכלו להתמודד איתו.

למרבה המזל, סגנון הכפר לא השתנה בבת אחת, כיון שרוב ערי יוון בתקופת התגבשותן לא שאפו לאוכלוסיה גדולה או לשטח שליטה נרחב; ערים שמנו כמה אלפי תושבים החלו להקים להן מושבות זמן רב בטרם גברה הצפיפות הפנימית. גם אם העיר היתה מעוניינת להגדיל את אוכלוסיתה, הרי שהמחסור באדמה הפוריה ובמי שתיה היוו מגבלות טבעיות לצמיחה. על אף שאתונה מוקפת באזורים נרחבים של אדמת סחף עשירה יחסית, הרי שמנין תושביה לא עלה על מאה אלף, כולל עבדים, במאה החמישית לפנה"ס. קשה להאמין ש-קורינתיה או מילטוס, שהיו ערים משגשגות, יכלו למנות יותר ממספר זה בטרם אורגנו מחדש על ידי מהנדסים רומיים בתקופה מאוחרת יותר. ערים בודדות, כפי שמציין ויכרלי, מנו למעלה מעשרת אלפים איש.

בשלב מאוחר יותר אשוב לבעית גודל העיר, אשר היוונים היו הראשונים שהתעמקו בה. סיפורה של הקולוניזציה היוונית הוא הדרך הטובה ביותר להוכיח שהערים היווניות מהמאה השביעית ועד המאה הרביעית לפנה"ס היו קטנות אך עצמאיות יחסית, ותלויות במידה רבה באספקת מזון וחומרי בניה מהשטחים הכפריים באזור. הערים האגאיות פרשו את מושבותיהן לכל כיוון אפשרי, בעיקר סיציליה ואיטליה. המושבות היווניות התפרשו מ-מריסי שבשפך ה-רוהן עד נאוקראטיס אשר בדלתא של הנילוס, ומזרחה עד חופי הים השחור. בערים האטרוסקיות, שמוצאן המקורי אינו ברור, ניתן למצוא אמנות וסגנון חיים שאיחדו תרבות עצמאית זו עם התרבות האגאית.

הערים העיקריות שהקימו מושבות היו מרכזים מסחריים גדולים, כדוגמת רודוס ו-מילטוס באסיה הקטנה; משערים שמילטוס לבדה הקימה כשבעים מושבות עירוניות. מכאן ניתן ללמוד על קיומו של גידול קבוע באוכלוסין, כמו גם חוסר נכונות מושרש - גם לאחר פתיחת נתיבי מסחר רחוקים - לשנות את מבנה העיר מעבר למה שהוכר בעבר. גבול הצמיחה לא היה רק חוסר קרקע לבניה, למרות שאין ספק כי בערים רבות נתקלו בבעיה זו. גם מים ומזון היוו מגבלות חיוביות על מידת הצמיחה; אבל יותר מכך, תחושת השייכות המשפחתית והכפרית הן שיצרו צורך בקיום יחידה אינטימית ומצומצמת.

יש משמעות רבה לעובדה שאתונה, על מערכת הניצול האימפריאלי והסחר הבין לאומי בכלי חרס ושמן שפיתחה, לא נמנתה על הערים הקולוניאליות הגדולות. על ידי שמירת אזרחיה

קרוב לעיר, עברה אתונה את גבולות הגידול הבטוח, וכתוצאה מכך גדלה תלותה במלחמות וגביית מסים לצורך המשך שגשוגה. אפילו הכובשים הצבאיים הנועזים ביותר נאלצו להכיר בגבולותיה הטבעיים של העיר. כשהארכיטקט הראשי של אלכסנדר (דינוקארטס) הציע לבנות עבורו את העיר הגדולה בכל הזמנים, סירב המנהיג, שהבין לוגיסטיקה כשם שהיה בקי באסטרטגיה, בענותו כי לא ניתן לספק מזון לעיר גדולה כזו.

השינוי מהכפר לעיר, מקום אליו התקבצו אנשים מתוך בחירה בחיים טובים יותר, ולא בגלל לידה או הרגל, התרחש לנגד עינינו ביוון. היו בודאי מרכזים פוטנציאליים רבים בהם נחלש כוח האריסטוקרטיה הפאודלית ומהם עברה שנאתם של הכפריים למלחמה, כפי שתועדה במרירות רבה על ידי הסיודוס, למבנה ולמנהגים של העיר. הכפר היווני ביקש רק להיות לבדו בסביבתו שלו ולמלא בעצמו את צרכיו; הכפר לא חפץ בכיבושים, ומאידך לא היה מעוניין להיכבש בעצמו. השאלה היא, באם העיר היתה יכולה להתפתח, או אפילו להתקיים, בתנאים אלו? עובדה היא שאתונה, כמו ערים רבות אחרות, לא בנתה חומה המקיפה את העיר עד לפלישה הפרסית הראשונה; מכאן ניתן להסיק כי במרכזים העירוניים, בתנאים שהתקיימו עד המאה ה-5 לפנה"ס, היתה תחושה מסוימת של בטחון פנימי. העדר החומות מצביע גם על אותן תכונות אנושיות שבתחילה הבדילו בין הערים האגאיות ואלו של המזרח הקרוב: חופש ופתיחות. באתונה נבנתה החומה רק אחרי ארועים שלא אפשרו אחרת; ספרטה סירבה לעשות זאת, משום שסירבה להקים מעמד צבאי-לוחם.

יש לציין, כי הכפר הוא גם מקורן של תכונות שליליות למדי; בידוד, קנאה, חוסר אמון בזרים, צרות אופק - הצדדים האפלים של חיים במסגרת סגורה המספקת את עצמה. העצמאות הפכה בקלות לריב ומדון, התנגדות לשם התנגדות, נכונות להתעקש בלי גילוי כל התחשבות. היתה לכך השפעה מפוררת גם בעיר עצמה; ל-אריסטופנס היתה סיבה טובה כאשר הקדיש קומדיה שלמה לבקורת נוקבת על חיבת היתר של האתונאים לויכוחים ומריבות. הבידוד הכפרי נראה גם בעובדה שערי יוון, למרות נסיונותיה של דלפי, מעולם לא הצליחו להגיע לשימוש בלוח שנה אחיד; הן אפילו החלו את השנה בתאריכים שונים.

ניתן היה לגבור על ההפנמה ללא תקנה של הכפר היווני רק בעיתות סכנה, עם הופעתו של אויב נראה לעין. אין ספק, כי איחוד פוליטי זמני כזה שונה מהאחדות המבנית שהיתה דרושה בנהריים ובמצרים לצורך שליטה על השטפונות והחלוקה השנתית של הקרקעות. לא היה מקום ביוון למה שכינתה מרי אוסטין "השיתופיות של התועלת הבלתי ניתנת לחלוקה". נהפוך הוא, הטופוגרפיה והליכות הכפר שימשו כמחסומים בפני איחוד, למרות תרומתן של השפה, התרבות, האמנות והמיתולוגיה לקבוצן של ערי יוון למסגרת אחת.

על אף שהקרתנות החלה בכפר, היו לה גם מקורות אחרים; אין לשכוח שבתקופה בה ערי יוון היו עדיין קרובות לשורשיהן הכפריים, והישוב הגדול ביותר מנה רק כמה אלפי תושבים, דוקא אז ייסדו היוונים את המשחקים האולימפיים. בלחץ הכוונה האנושית, נשברו המחסומים הטבעיים שהפרידו בין הקהילות השונות. באותה מידה היה הסיודוס הכפרי, שתיעב את המלחמה, וכנגדו אפלטון, הפילוסוף העירוני, ששיבח את המלחמה כהכרחית להתפתחות המעלות האנושיות.

מהכפר צמחה תכונה חשובה נוספת: האיכר, ולא רק בעל הקרקעות, הוא מקורו של חוסר האימון כלפי הסוחר, הבנקאי, המתווך המסחרי והמלווה בריבית. למעשה, כל אותם אנשים עסוקים שלצורך הרחבת המסחר ולשם גידול הרווחים יצרו כלכלת כסף חדשה, שהיתה כה עוינת למנהגים הארציים הישנים ולמחסור עתיק היומין של יוון.

סוחרים ובנקאים אלה, בתמיכת היצרנים והאומנים, היו מארגניה החדשים של העיר. לאחר המאה השישית לפנה"ס הם איימו על כוחם של הלוחמים והאריסטוקרטים הוותיקים. אך הבעיה של שילוב קבוצות מסחריות חדשות אלה בתוך הקהילה - הכללתם בצורה פעילה במסגרת שירותי העיר והאצלת סמכויות לעברם - מעולם לא הטרידה במיוחד את המוחות היוונים הגדולים. אזרח,

בהתאם להגדרה, לא היה רשאי לקחת חלק בסחר. אם רצה לעסוק בכך היה עליו להגר, כנוכרי, לעיר אחרת. רק ערים בודדות, כדוגמת אגינה וכיוס, אפשרו לאזרחיהן להשתתף במסחר. אך בזכות ערי המסחר של איוניה והסוחרים עצמם, כדוגמת תאלס, נפתח לרווחה עולם שלם של רעיונות חדשים. אלה יצרו הבדל בולט בין המדענים והפילוסופים היוונים ובין קודמיהם בבבל ובמצרים, למרות שהצורות והערכים של העיר עצמה לא השתנו עד למאה הרביעית. כשגורמים אלה נקלטו לבסוף, היה זה במידה רבה בזכות ההשפעה הריאקציונית של הקיסרים החדשים, "מלכים אלוהיים" ו"מושיעים" בסגנון עצמי. בנקודה מאוחרת זו הפכו הארגון וקביעת הכמויות למטרות בפני עצמן, ותכונותיה הנעלות יותר של הפוליס היוונית נעלמו. האמונות הטפלות בכוח חזרו עם התגברות השליטה הצבאית הריכוזית. בפוליס ההלנית מהוה הכישלון להרחיב את אופקי הכפר את אחת הסיבות לנפילה הסופית. מעניין לראות, כי ללא כל כוונה תחילה הצליחו המוחות החושבים ביוון העתיקה להתגבר על סביבתם הגיאוגרפית והתרבותית.

3. אולימפיה, דלפי וקוס.

העיר היוונית הגיעה לפרקה כאחד ממוסדות התרבות במהלך המאה החמישית, עוד לפני שנתגבשה צורתה הפיסית, פרט לאקרופוליס. לעת זו השתנו מטרותיה אל מעבר לפונקציות המוניציפליות המקוריות. מהמורשת הכפולה – המצודה הפוסטמיקנית והכפר ההרי - נוצרה מערכת חדשה של מוסדות יותר אוניברסלים וספונטניים בטבעם. במקרים אחדים נראה היה, כאילו מוסדות חופשיים אלה היו על סף יצירת סוג חדש של ארגון עירוני, פתוח יותר, נתון במידה פחותה לחלוקה השרירותית ולשימוש בכוח וסמכות שהיו מאושיותיה של עיר החומה. הייתי מציע לבחון מרכיבים חדשים אלה - המובנים לנו כעת יותר מאשר היו אי פעם ליוונים עצמם - לפני שאתאר את צורתה המדויקת של העיר במאה החמישית.

פאוסניאס, שהתחקה בתקופה מאוחרת יותר אחר הערים היווניות, טען שאף אחת מערי הפוקינים אינה ראויה להקרא עיר, משום שאין בהן משרות ממשלתיות, תאטרון, שוק או מערכת צנורות מים. עבורו היו מרכיבים אלה מקור ההבדל בין עיר לבין גיבוב מבנים כפריים. אולם גרעינה של העיר היוונית היה מפותח למדי בכפר; העקרונות שהיו נכונים בתקופה הניאוליטית היו נכונים גם עתה. מה היתה מועצת השופטים במרכז העיר, אם לא צורה עירונית של אסיפת הזקנים העתיקה, שהיא בודאי הצורה הקדומה ביותר של מוסד פוליטי חילוני? מהו השוק (אגורה), אם לא אזור פתוח, נוח לגישה, מקום בו התקבצו הזקנים והיה גדול מספיק כדי להכיל את הכפר כולו, על מנת לאפשר לתושבים להביא את עודפי המזון שלהם כדי להחליפם במצרכים אחרים משל שכניהם? מהו צנור המים, אם לא צורה אמינה יותר של המעין הקדוש, שאגנו הוגבה כך שמימיו לא יזוהמו בשותן כלבים או בוץ מרגלי העוברים והשבים? באשר לתאטרון - גם זה היה קיים בצורתו העוברית בטכסי הפוריות של הכפר, שהתקיימו באביב ובקציר. רצפת האדמה העגולה הפכה ברבות הימים לבימתו של התאטרון והכפריים עצמם נטשו את תפקידיהם כשחקנים על מנת לשמש כמקהלה - משמיעים את קולם ונוטלים חלק מהותי למדי, כדי לא להחשב לצופים פאסיביים.

במאה השמינית, קרוב לודאי, החלה העיר היוונית לקבל דמות ותוי אופי משלה. כמו מרכזים עתיקים אחרים, גם היא היתה מלכתחילה ביתו של האלוהים. למרות שערים רבות - בעיקר ערי מושבות - טענו לאותה אלוהיות, שלעתים קרובות שינתה את מקומה תחת מגינו של אפולו, היה האל המקומי מאופיין בתכונה מיוחדת שקישרה בינו ובין האלים הקדומים, שהאמונה בהם היתה עתיקת יומין, או שהיה קשר ברור בין האל המקומי ובין אירוע היסטורי מסוים. אלה היו מאפיינים שחזרו על עצמם במקומות רבים.

כבר במאה הששית, תקופתו של סולון, החלה רוח חדשה לנשב בערים, מהאזור המזרחי של הים האגאי ועד החופים הצפוניים של הים התיכון - בכל מקום פרט לאטיקה. ערפילי המבוכה והאמונות הישנות התפזרו עם עלייתה של שמש הבוקר, אשר קרניה החלו לחדור למערות העמוקות ביותר. הנפש, המודעת עתה לעצמה ולכוחותיה, החלה בהתבוננות עצמית חודרת; החיך המאפיין את הפסלים היוונים, אשר ההתייחסות אליו בדורות מאוחרים היא כאל סממן אמנותי מקומי, עשויה לחשוף את הבטחון העצמי וההארה הפנימית. ללא כל קשר לחיי הכפר ביסודה של העיר, מי שטיפס על האקרופוליס, ראה בפסגות ההרים המשוננות ובשמיים הבהירים את השתקפות הנפש, מידתה של העולם, השופטת בחוקיה העצמאיים ובתבונתה את המנהגים והחוקים מימי קדם. מעולם לא נראתה קרבה כזו, בין תכונות האלים ומידות בני האדם.

כתוצאה מהשינוי הפכה העיר היוונית, ובעיקר אתונה, לסמל של כל מה שנראה אנושי. החיים עצמם הפכו להיות יפים יותר, במגבלות הנתונות, מאשר ההגזמות היומרניות והבלבול הקרוש של הפאנטאזיה המיתולוגית. "להיות אנושי" השתמע כלהיות אלוהי יותר מאשר האלים העתיקים. אילו כוחות השפיעו על שינויים אלה?

ההסבר הפשוט של התרבות העירונית ההלנית הוא זיהוי ההצלחה המהירה עם העקרונות הדמוקרטיים; הפוליס, בניגוד לערי הברירה הגדולות ועריצותן המזרחית. היה זה אך טבעי, שהיוונים יתמקדו בהבדל הבולט, בשמחתם אחר נצחונם על הפולשים הפרסים. עם זאת, העדויות הממשיות לא תומכות בהסבר זה.

למרות שהיוונים הצליחו למדי בדחיית מוסד המלוכה, אשר בקושי התפתח מעבר לנסינותיהם של כמה מנהיגים שבטיים מקומיים, הרי שהשיגיהם בכל מה שקשור לדמוקרטיה נותרו מעטים, מצומצמים ובעלי השפעה חלקית. לא רק שאוליגרכיות ושלטון עריצות המשיכו להתקיים באזורים רבים, אלא שגם במקומות בהם הצליחה הדמוקרטיה - כדוגמת אתונה - המשיכה לשמור על העקרונות הישנים של הפרדה מכוונת ומונופולין. האתונאים לא הסכימו לכלול את הזר ואת העבד, שהיו חלק לא מבוטל של האוכלוסיה הכוללת (אכן, הפוליס נזקקה לכ-1,200 פרשים כדי לשמור על הסדר בפגישות האזרחים ובבתי המשפט).

אחרי תקופת פריקלס הגיעו אומנים וסוחרים רבים למשרות הבכירות בעיר; עם זאת, החופש והשוויון, בהם התפארו, היו נתונים להגבלות חמורות. צריך לחפש במקום אחר את כוחות הנפש שהיו מסוגלים לחצות את החומות הבלתי-נראות, אשר הגבילו את תכונות האישיות החדשות למלך ולאצילים, וחסמו את התפתחותה האנושית הכללית של העיר העתיקה.

את הסוד המיוחד של העיר היוונית יש למצוא מחוץ למרכזים הגדולים. אם נרצה לסכם בשלוש מלים את מה שהעלה את התרבות העירונית היוונית מעל לכל קודמותיה, אפשר פשוט לומר: אולימפיה, דלפי, קוס. תרומת מרכזים אלה העלתה את תקרת ההישגיות האנושית לגובה כה רב.

למקומות אלה לא היתה שאיפה להפוך לעיר גדולה. כל אחד מהם מהווה סוג מיוחד של עיר, בעלת כוח משיכה שגרם להתקבצות אנשים - לעתים מזומנות או עונתית - מהאזורים הרחוקים של מאגנה גרציה (יוון הגדולה), וחזרתם למקומותיהם כשמגבלותיהם הקרתניות נראות שונות מבעבר, וכשהיבט חשוב של חייהם מחודש ומורם לשיאים שלא ידעו כמותם.

מה שהתחבורה והמסחר גרמו בהמרצת החיים היומיומיים של ערי נהריים, עשו הביקורים הפרטיים באולימפיה, דלפי וקוס להתפתחות הדתית, ספרותית ואתלטית של היוונים. הראשונה היתה ביתם של המשחקים האולימפיים; בשניה שכנו המקדש הראשי והאורקל (קודש הקודשים, מקום התגלות האלים) של אפולו - ההשפעה הדתית והאזרחית המאוחדת היחידה, שניתן להשוותה לחשיבות האתיקה עבור מדינות נוצריות-קאתוליות; השלישית היתה אחד מאתרי הבריאות והמרפא החשובים ביותר. בקוס שכנה קבוצת רופאים חדשה, ממשיכי דרכו של היפוקראטס (375-460 לפנה"ס), שחיפשו דרכים לרפא מחלות ולשפר את הבריאות באמצעות הבנה הגיונית של הטבע.

משלושה מרכזים אלה יצאו זרמים של אנרגיה חיונית, שהועברה על ידי עולים לרגל ומשתתפים במסעות, שהגיעו ברגל ובסירות והביאו לכל עיר יוונית זרם שלם של רעיונות ונורמות של איחוד ורוממות עצמית. הפעילות האופיינית לכל אחד מהמרכזים התפשטה לערים רבות אחרות: קנידוס ו-אפידאורוס – ביתה המקורי של כת ה-אסקלפיוס, יריבתה של קוס; מקדש אפולו ב-דלוס הפך את האי החשוף למוקד עליה לרגל ומרכז בנקאות ומסחר בינלאומי, למרות הגישה הקשה אליו דרך המים. באותה מידה, עם תחילת המשחקים הבין-עירוניים, התחרו ערים רבות עם אולימפיה. באמצעות השפעת מוסדות אלה הגיעו החברים ההרפתקנים יותר של הפוליס למגע ישיר עם ערים, אנשים ומנהגים אחרים. המשתתפים חוו את התהליך של "התנתקות וחזרה", אשר כפי שהדגימו גדס ו-טוינבי, מהוה באופן היסטורי שלב חיוני בתהליך הצמיחה האנושית. פסטיבלים והתאספויות קראו תגר על הסגירות והקרתנות של הפוליס. ארבעת הפסטיבלים הכל-יוונים - ה-אולימפי, ה-פיטיאני, ה-איסטמיאני וה-נמיאני - משכו מבקרים מכל קצוי יוון לאורך הדרך העתיקה, שההולכים בה היו חסינים בפני התקפות בעונות אלו. יכולת ניידות והאספות כזו היא ראשיתה של תנועה חופשית בעולם רחב עוד יותר.

אולימפיה ייצגה את הפעילות הפיסית של הגוף באמצעות המשחק הממושע של הרוח האנושית, בלי קשר לחטאיו המאוחרים יותר של דו קיום זה. בתקופת ההתגבשות של תרבותם הקלאסית מעולם לא זיהו היוונים התפתחות רוחנית עם חוסר גשמיות, ועוד פחות מכך עם הלעג לגוף, או ההנאה המזוכיסטית בהזנחתו ודלדולו. דלפי סימלה באמצעות האורקל את השילוב של מעמקי הלא-מודע, אליו ניתן היה להגיע רק על ידי חשיכה, שינה, סמים ושכרות - ביחד עם חוכמה מפוכחת ומרחיקת ראות. האלים התאומים של האורקל, מזכיר לנו ייגר (Werner Jaeger) (ר"ב), היו אפולו ודיוניסוס, לא רק אפולו בהיר המחשבה והמסודר, שהיה סמל ההארה, הן של השמש והן של הרוח. אלו שהתנסו בהזיות לפי הוראות הכהנת בדלפי, זכו לביקור האל בחלומותיהם, כנראה תחת היפנוזה או סם משכר, אולי אפילו סמי הרדמה; קיים דיווח ממרכז זה, המתאר הרחקת תבלול (קטארקט) מעינו של אחד החולים, וזאת מבלי שיחוש בנייתוח. היתה זו כהנת בדלפי, דיוטימה, אשר ניבאה לסוקרטס את חוכמתו; אם כך, ברגע שהמחשבה הראציונלית עזבה את המקדש כדי להתייצב בפני הבקורת החריפה של הנסיון המשותף בשוק, התלוותה אליה תזכורת חיה מראשיתה הקוסמית, הקדם-הגיונית - במערה ובמולחן החיות. גדולי הטרגדיה היוונית מעולם לא שכחו זאת. לא במקרה תפסה דלפי - כמו ירושלים במפות מימי הביניים - את המקום המרכזי על פני האדמה. זה היה מקומה המדויק בנפש היוונית. התפקיד המקורי של הכהונה בדלפי היה לקבוע את הסדר הנכון של החגיגות הדתיות, וסביר להניח שדלפי ניסתה כבר במאה השביעית, ללא הצלחה, להפיץ את ההכרה בסוג אחיד של לוח שנה בעולם היווני.

קוס היתה מרכז חשוב, ממנו התפשטה תפיסה חדשה של נושא הבריאות; היה זה שילוב של אתר מרפא, בית חולים ומרכז למחקר רפואי - בו התבגרה המחשבה הרפואית. אך מרכזים אלו לא היו רק אוסף של מבנים תועלתיים, חלקו מלון וחלקו מפעל, כמו בתי החולים המודרניים שלנו; היו בהם גם את התכונות השקטות של המנזר: כאן, בפעם הראשונה, עזבו הניתוק וההקדשה העצמית של המנזר את מסגרת המקדש, למרות שמקדש אסקלפיוס היה במרחק לא גדול משם.

הרופאים בקוס היו מודעים למעלות הרפואיות של בידוד ושל יופי, מרחב וסדר. הם הקימו את אתר המרפא על אי קטן, שהיה מפורסם בזכות הגפנים ועצי התות שגדלו שם, והמשי המשובח שמקורו היה באי. הים הפתוח השתרע לכל עבר - נוף אצילי המשוחזר מהמהומה, חוסר הסדר, הריח והרעש של העיר היוונית. סביר להניח שאיש לא הצליח להביע רעיונות אלה ביעילות כה רבה, כשם שעשה הנרי גיימס (למרות שלא התכוון לכך) במשל החלום שלו "המקום הטוב והגדול". אנשים עברו מרחקים של מאות מילין, באדמה ובים, כדי להיות תחת השגחתם של הרופאים

המסורים, המחויבים בשבועתם האצילית ועובדים בסביבת מרפא שכזו. בעצם הניתוק שבעריכת מסע כזה, עשה החולה את צעדו הראשון לקראת החלמתו. הגילוי הפסיכוסומטי של תכונות המרפא שבשינוי מקום היתה, ככל הנראה, תרומתה של התורה ההיפוקראטית - זאת בהתחשב בשיפורים בהם הבחינו הרופאים עוד בטרם החלו בטיפול רפואי בחולים חדשים שהגיעו לטיפולם. האם ניתן עתה לפקפק, באם הסדר שניכר בערי יוון החל מהמאה הרביעית היה תוצאה של הקלטותם הקולקטיבית של השיעורים אותם העניק מרכז הרפואה וההיגיינה באורח אינדיבידואלי לחולים? תחושת המרחב וההרמוניה הנמצאת בטבע, ועם זאת אף עולה על הטבע באמצעות המאמץ שמשקיע האדם, הותירה את חותמה על ערים מאוחרות יותר.

המשחקים האולימפיים יוסדו בשנת 776 לפנה"ס והתקיימו במשך לפחות חמש מאות שנה לאחר מכן. לא היה זה רק מקרה, שמשחקים אלה החלו באולימפיה הקטנה, ביתם של האלים, יריבתם של ההרים בצפון, שם היה מקורה של המשפחה האולימפית. למשחקים ולתחרויות היה בסיס דתי, אם לא תועלת דתית מיידי. הרודוטוס סיפר על תחרות שנתיים במקלות, שנערכה בכניסה למקדש מצרי, ושיקפה, קרוב לודאי, טכס עתיק יותר שנערך בין משתתפים שייצגו את האל אוסיריס ובין קבוצה אחרת, שייצגה את האל סט. משחקי ההלויה ביוון, שהמנצחים בהם זכו בכתרים עשויים מעשב קדוש (פטרזיליה), קדמו למשחקים האולימפיים, ונערכו על מנת לציין את חייו ומותו של מנהיג או גיבור מקומי. אך התופעה המיוחדת במינה של המשחקים האולימפיים גרמה מדי ארבע שנים לכינון מצב של שלום מדיני, שאיפשר תנועה חופשית של תושבי כל הערים תחת הגנתו של זאוס, ללא חשש ממעצר או תקיפה. פגיעה בעולי הרגל האולימפיים נחשבה כחילול הקודש.

באולימפיה התמודדו הערים זו נגד זו ברמת הפרט; בתחרויות שימש גוף האדם כביטוי של הנפש האנושית. משחקים אלה קיבצו אליהם משוררים רבים בנוסף לאתלטים; אלה כאלה עשו כמיטב יכולתם כדי להצליח בתחרויות, משום שקהל הצופים לא היה מורכב רק מאנשי העיר, אלא מנציגי הקהילות השונות בכל רחבי יוון העתיקה.

בהשראת משחקים אלה החל להתקיים בעיר ההלנית מוסד חדש, והיה צורך למצוא לו מקום משלו: זירת ההאבקות. מאוחר יותר תפתח הזירה לגימנסיום, מעין חצר ספורט סגורה, בדרך כלל ממוקמת בתוך חורשת עצים, ובה התקיימו כל סוגי התחרויות והתצוגות האתלטיות. מרכז כזה היה מצויד באמבטיות, חדרי הלבשה, ובשלב מאוחר יותר גם כיתות לימוד. כל זאת התאפשר משום שהתקדים האולימפי הוכיח כי מוח האדם לא מתנוון בעקבות תרגילים פיסיים אלימים מדי. כאן נפגשו הצעירים והמבוגרים לתחרות ידידותית בהאבקות או אגרוף, תחרות ריצה, זריקת דיסקוס או כידון. משלוש חורשות קדושות כאלה, שהיו קיימות כבר במאה הששית, התפתחו שלושה בתי ספר מפורסמים - ה-ליציאום, אקדמיה וקינורגוס.

אם השוק היה מרכז מאולתר לפעילויות כאלה לפני המאה הששית, הרי שעם צמיחת העיר לא נותר שם מקום לכך. לכן הוקם הגימנסיום בשולי העיר, מקום בו ניתן היה למצוא שטח לא בנוי שהספיק לעריכת פעילויות ספורט שונות. בכל מקום בעיר ניתן היה לראות פסלי אלים וגיבורים; תזכורות אלה ל"אתלטים מושלמים ואמהות מושלמות של אתלטים" קבעו סטנדרטים צבוריים לחן וכוח גופניים. אמנות פלסטית זו השפיעה על הצעירים בערי יוון בדיוק כשם שצלומים ופרסומות לכוכבים של סרטי קולנוע קובעים את הסטנדרטים ליופי הנשי בציויליזציה בת ימינו. בתקופת ההתבגרות, עם הופעת המודעות לגוף והנרקסיזם, קשה להפריז במידת השפעתם של מודלים כאלה. אני יכול להעיד אישית על הרושם הרב שעורר פסל רומי נחות יחסית - של אתלט עם מברשת רחצה - על התפתחותי הפיסית האישית.

כעבור מאה או מאתיים שנה, עם התפתחות רוח המסחר בחברה היוונית, העיב צילם של המקצועיות והמסחר על המטרות התרבותיות והדתיות של המשחקים האולימפיים. במקביל התפתחו תחרות דומות בערים דומות. גבורה וחוזק גופניים, כמו

בפסל מילו מקרוטון, תפסו את מקומם של כוח חינני ועוז שקול. זכייה בפרסים על ידי אתלטים מקצוענים הפכה, כמו בימינו אנו, למטרה בפני עצמה במאה הרביעית לפני הספירה; טיגנס איש טאסוס התפאר על זכייתו בחמש מאות פרסים.

בתחילה היתה התחושה הספורטיבית טבועה כה עמוק, עד כי אפילו מלחמות בין ערים קיבלו מאפיינים של תחרויות ספורט, ונערכו לשם כבוד יותר מאשר למען שלל מוחשי. לדוגמא, ה"מלחמה" בין כלקיס לאריטריה, במאה השביעית, התקיימה כתחרות בלבד ונאסר בה שימוש בחניתות, כידונים וחיצים כלשהם. ערים אלה התעלו מהאכזריות הברברית של מלחמה כוללת והצליחו לזקק את האלימות הברוטלית שהורגלו לה.

במעבר לעיר זנחו המתיישבים החדשים שעשועים כפריים ועיסוקים גופניים מפרכים רבים. מטרת המשחקים האולימפיים היתה להחזיר מעלות גופניות כפריות אלה לחלק מהשיגרה העירונית היומית - תרגילים מסוגננים ומנותקים ממטרה חומרית, שנגזרו מהדפוסים הישנים של הכפר, המרעה והצייד.

מוצרי הלוואי הרוחניים של מוסד חדש זה היו חשובים לא פחות משיפור היכולת והבריאות הגופנית. במשחקים השתתפו הזקנים והצעירים בתחרות מתמדת, לא כהורים וילדים או כתלמידים ומורים, אלא כשותפים בויכוח, מונחים על ידי משתתפים ותיקים יותר, וכל זאת מהנה וממריץ יותר בשל היציאה מהמסגרת המקובלת של סמכות ההורים. לעתים הוכחה אינטימיות זו כמעודדת יחסים הומוסקסואלים, בעודדה התלהבות ותשוקה חושנית ללא כל איום של צאצאים כתוצאה אפשרית; אך עם זאת, כפי שמזכירים לנו הדיאלוגים האפלטוניים, היתה בהם גם תרומה להשכלה גבוהה יותר. האם הכהונה הסמכותית היתה מסוגלת להציע באמצעות השיטות המקובלות דבר מה שווה ערך? כל עוד הגימנסיום עודד תרגילים גופניים, הרי שבכך גרם להתגבר על החולשה והניוון הגופניים שהיו לעתים קרובות המחיר הכרוך בהתאמה לחיים בסביבה העירונית השקטה והמצומצמת.

קשה לתאר את התפקיד שמלא המקדש בדלפי, בעיקר משום שהכת לא הותירה אחריה עדויות, למעט אוצרה והמונומנטים המקודשים שלה. למרות שכת דיוניסוס היתה עשויה להתפתח ממקור שונה לחלוטין, הרי שיתכן כי השפעתה של דלפי - ששילבה לאורך כל פעולתה את המידה והבהירות האפולונית עם האפילה והאקסטזה הדיוניסית - גרמה להתפשטות הדראמה בעיר היוונית. כאן נעצרו רגע, על מנת לכלול את התאטרון במסגרת המוסדות העירוניים; התאטרון חדר לעיר בתקופה מקבילה לגימנסיום, ויתכן שהחל באגורה או על במת עץ מאולתרת, כפי שניתן לראות בשלושה כדים מצוירים מתחילת המאה הששית. אך עד מהרה, בשל הקהל הרב שצפה במחזות, קיבל התאטרון מקום קבוע על מדרון גבעה בשולי העיר, תחת כיפת השמיים.

הפסטיבלים מהם התפתח התאטרון היו חגיגות דתיות, שנחגגו במשך תקופה ארוכה בכפר. כוהני המקדש תפסו את השורה הראשונה ב"מקהלה". אם הקומדיה באטיקה צמחה מפולחני פוריות עתיקים, שמקורם נעוץ בתקופה הניאוליטית, הרי שהטרגדיה נאבקה עם הבעיות הכרוכות בהתפתחות האנושית, כפי שהושפעה מהסדר העירוני החדש: גורל, הזדמנות, רצון חופשי. עם התפתחות העיר עצמה, השילה הדראמה מעליה את שני הצדדים של המורשת הדתית; הנאה מחשבתית לכשעצמה תפסה את מקומם של טכסי פריצות וזימה, כמו גם את עצם פעולת חיזוק האמונה, ובכך נעלמה גם הפרספקטיבה הקוסמית. באותו רגע בו הפכו הגאווה והבטחון ליומריים וראותניים, החלה העצמיות האנושית להצטמק. בהיותה מנותקת מתחושת העולם והאלוהיות, היא נראתה יותר ויותר כנתונה לשינוי חסר משמעות וקפריזה חיצונית. בעמם התפתחותה סימלה הדראמה את מהלך ההתפתחות העירונית - המונית, קלת ערך ובזויה; החריג והבולט תפסו את מקום הקדושה שבלידה, אזרחות, עיסוק, חתונה ומוות. בשלב שלאחר הטרגדיה, עם ניתוק הקשר הדתי, נשאר התאטרון אחד מסימני ההיכר של העיר הקלאסית, הנמצא בכל עיר, קרובה כרחוקה, שנבנתה עבור אזרחי האמפריה ומושבותיה. אפילו היום, על צלע גבעת פיאסולה שליד פירנצה, ספסלי האבן המסודרים

בחצי סהר משקיפים על העמק המשתרע מתחת ועל ההרים הנמתחים לכל צד, בשמרם על הצורה האוניברסלית של התאטרון היווני ועל המעט שנותר מהתרבות שייצרה אותו.

אם אחד הסימנים לסופה של העיר הקלאסית הוא סיומם של המשחקים האולימפיים, הרי שסימן נוסף לכך הוא זניחתו של התאטרון. משום שבתאטרון ראה האזרח היווני את עצמו וציית לכלל הדלפי: דע את עצמך. הקומדיות המצוינות וחסרות הרחמים של אריסטופנס מגלות לנו כי הוא אכן למד לראות את עצמו בצורה מעוותת, כפי שאחרים ראו אותו, מיוסר בצחוקם מלא הכאב. אך באותה תקופה הוא התבונן בדמויות הגדולות של גיבורים ואלים, אשר היוו עבורו מעין עצמיות פוטנציאלית שחיקויה ברגעי משבר יעזור לו להתגבר על הבינוניות הגלומה בבטוח והשגרתו. מודעות עצמית והגשמה עצמית, אפילו התעלות עצמית, הפכו לסימנים החדשים של האישיות העירונית - או לפחות של מיעוט מתעורר.

דלפי יצרה שינוי נוסף בהתפתחות העיר היוונית בדרך ישירה ומעשית עוד יותר; משום שישוד העיר עבור היוונים, כפי שהיה גם בתרבויות עתיקות אחרות, היה ביסודו אקט בעל משמעות דתית, נטלה דלפי באופן טבעי את האחריות למוסדות החדשים. אפולו נתן עצות מדויקות שהביאו להקמתן של מושבות חדשות בכל כיוון אפשרי, בעיקר בתקופה המוקדמת של הקמתן, תחת מגן אפולו בעצמו. ערים בודדות החלו במבצע רחב שכזה ללא התייעצות מוקדמת באורקל. כך שברגע בו היה חייב הגידול באוכלוסין להוביל לצפיפות בתוך העיר, להגירה בלתי מכוונת או לעימותים על קרקע פוריה בקהילות הצפופות יותר, התייצבה דלפי, היודעת הכל, התייצבה בפני בעית האוכלוסין והכינה תכנית לפיזור מאורגן של התושבים.

באמצעות תכנית זו צמצמו שומרי המקדש את התחרות הכלכלית החריפה ואת מלחמות הכיבוש, בעוד שבמקביל הפיצו את תרבות יוון ואת הפוליס לקהילות הכפריות המיושבות בדלילות בקצות הארץ. ויסות גודל העיר על ידי קולוניזציה מאורגנת היה ההכרה המעשית הראשונה בקיומו של גבול אורגני לגידולה של עיר. במהלך המאה בה התרחש התהליך פעמים רבות היתה העיר היוונית סביבה מתאימה ביותר להתפתחות האנושית. הדוקטרינה הדלפית של שביל הזהב היתה נכונה לערים כשם שהיתה נכונה לגבי אנשים. חשוב לזכור כי השכנוע הדתי והפעולה מרצון, ולא שליטה צבאית מרכזית, גרמו לתנועת הקולוניזציה. הצורך בשליטה הצבאית בא לידי מימוש בתקופת אלכסנדר הגדול, כשהסמכות הדתית איבדה את כוחה והנורמות האזרחיות נעלמו. קוס, קנידוס ו-אפידאורוס מסמלים את הדאגה היוונית לשלמות ולשווי משקל לא פחות מאשר המשחקים האולימפיים או המקדש בדלפי; מה שניתן היה ללמוד ממקומות אלה נטל תפקיד חשוב בתכנון ערים מאוחר יותר, הגם שחלק מהרעיונות לא נקלט עד עצם היום הזה.

אחד הרעיונות ההיפוקרטיים המפורסמים הוא של "אוויר, מים ומקומות". עבודה זו הניחה את היסודות להיגיינה צבורית ביחס לבחירת אתרים ותכנון ערים. אהבת היוונים לנושא המוחשי גרמה לרופאים נלהבים אלה להזניח בחינת כוחות וגורמים הנמצאים מחוץ לשדה הראייה, כך שמעולם לא חשדו כי מחלות עלולות להיות מועברות על ידי גורמים בלתי נראים. למרות זאת, הם התייחסו בתבונה רבה לעניינים אחרים שהבנתם היתה פשוטה יותר: כיוונם והצבתם הנכונה של בניינים ורחובות עירוניים כדי להמנע ממשמש ביצי היקדת וכדי להרגיש את הרוחות הקרירות; חיסול אדמות ביצה וחלקות אדמה לא סניטריות; השגת מקורות מים טהורים, שהיו נחוצים בעיקר עבור החולים, עליהם נאסר בדרך כלל לשתות יין.

עצות ומרשמים אלה לא נתקבלו בקלות על ידי האוכלוסיה. היה קל יותר לשכבה העשירה לבקר אתר מרפא מרוחק בשעת הצורך, מאשר לאלץ את הרשות העירונית לספק את ההון הדרוש לתכנון והנדסת עבודות גדולות, כגון אספקת מים טהורים מנביעותיהם, כבישת שטחים פתוחים ונרחבים למנוחה ונופש בתוך העיר והרחבת רובעי המגורים הצפופים - כדי לאפשר תנועת אוויר בינות לבתים, כמו גם באמצעות הקטנת הצפיפות היחסית לרובע או

בתכנון רחובות וסמטאות שייצרו מעברים בין הבתים. באורח פרדוקסאלי היו אלה הערים הגדולות, שברשותן היה את ההון הנחוץ לפעולות כאלה, אשר היו מוכנות פחות להרשות לעצמן את השיפורים הנחוצים, למרות שבדרך כלל גרמו ריכוזי האוכלוסין הגדולים שבהן לצרכים היגיינים מידיים.

באותה מידה, התאוריה ההיפוקרטית האורבנית לא הפכה למעשית עד לבניית הערים ההלניסטיות החדשות, תחילה ביוון ואחר כך בעיר המושבות הרומיות. אך השימוש החוזר בעקרונות אלה שעשה הארכיטקט והמתכנן הרומי ויטרוביוס במאה הראשונה לספירה הוכיח כי הם נותרו חיים ומתאימים, כשם שחלק לא קטן מהתורה ההיפוקרטית השתמר והיה בשימוש בגליה.

הבנת החשיבות של מים טהורים לא רק האיצה את קצב השיפורים העירוניים, אלא אף הובילה לגילוי תכונות מרפא של מעיינות מינרלים. כך שפעילותם של המרכזים המקוריים לטיפול רפואי עברה בתקופה מאוחרת יותר לאתרי בריאות שהתמחו באמבטיות חמות וקרות ובשתית כמויות גדולות של מים בריאים.

בת' (Bath) שבאנגליה היתה אחד ממרכזי הבריאות הרומיים. האמונה בחשיבות האמבטיות, בעיקר ביעילותן של אמבטיות מי מלח, חזרה במאה השמונה עשרה כתוצאה ישירה של התחיה הקלאסית-רומנטית, מאה שנה לפני שאויר צח ושמש הוכחו באורח מדעי כשיטה הטבעית לרפוי רכבת ושחפת.

הדגש ההיפוקרטי על אויר, מים, אדמה ומצב לא זכה בנצחונות קלים; קיום מסורת ארוכה של בנינים סגורים, סיבולת לזוהמה ורקבון, ותאווה לנצל כל פיסת קרקע פנויה גרמו בתחילה לדחיית השיפורים ההיגייניים והרפואיים. אך בהדרגה גרמו ההוראות ההיפוקרטיות לכניסתם לעיר של מי שתיה ורחצה נקיים, כמו גם פארקים רחבים למשחק והתרענונות רוחנית. אלה היו מקבילות עירוניות מחויבות המציאות לאותם מתקנים טבעיים אליהם פנתה העיר עורף. שלב אחד בהתפתחות ההיגיינה חסר באורח מפתיע: מבית הספר לרפואה לא נותר טקסט כלשהו המתיחס לסניטציה ציבורית, וכמו כן אין כל עדויות לגבי סילוק מתאים של הפרשות.

אלה, אם כן, היו תרומותיהם החשובות לתרבות העיר של היוונים רחבי האופקים, כפי שהתהוו בתקופות שונות במרכזים מיוחדים לכך: הגימנסיום, אתר המרפא והתאטרון. לא רק שמרכיבים אלה נתנו צורה חדשה לעיר; באותה מידה, הם החדירו את המגמה לתנועה ויחסי גומלין תרבותיים באמצעות נסיעות ועליה לרגל. זו היתה השפעה כלל-יוונית; בשיריו של טירטאאוס, שדוקלמו במשחקים האולימפיים, תרמה אפילו ספרטה לתרבות הספרותית המשותפת.

האנשים שהרהיבו עוז, בקבוצות קטנות או בזרמים רחבים, לעשות את דרכם לאולימפיה, דלפי, קוס וערים אחרות, התנתקו באורח זמני מהעולם הסגור בתוך עצמו של הפוליס. הם הפכו חברים באחדות גדולה יותר, שנוצרה לא על ידי סגירות, אלא באמצעות משיכה נמרצת. בנקודת מפגשם הם התגברו על הפרטים המבדילים ועל הקרנתות של עיר מגוריהם והביטו לכיוון אפיקים רחבים יותר. הדרכים הקדושות שהובילו מאליס לאולימפיה, או ממקומות אחרים לדלפי, שימשו כקשר נראה לעין של אחדות זו.

במנהגים אלה היה טמון בסיס אפשרי לסוג חדש של גוף עירוני, המבוסס על ארגון מאוחד, מקיף אזורים רחבים יותר, ופועל לא על ידי שלטון ריכוזי, אלא על ידי פעולות מרצון ושרותים הדדיים. אם מאמצים אלו היו מובנים לעמקם ומוערכים נכונה על ידי המוחות הפוליטיים של יוון - אפילו במאה הרביעית לפנה"ס - יתכן שהיו משאירים את חותמם על העיר. אך המעשה קדם להלכה ביוון; התאוריה הפוליטית היוונית הדגישה את ההבדלים המרכיבים השונים, את הסטטיות והמסורתיות, והזניחה את המגמות החדשות לכיוון יחסי גומלין תרבותיים דינמיים ואיחוד פוליטי. אריסטו בחן את מוסדותיהן של 158 ערים יווניות, שכל אחת שונה מספיק בכדי להביא לאנליזה נפרדת; עם זאת, אין כל עדות להתייחסו למאמצים ליצור מעין אגודה כללית של ערים, למרות שמאמצים אלו החלו כבר במאה הששית לפנה"ס. בטרם

מחתה רומא את השרידים האחרונים של החופש היווני, כוננה יוון כעשרים קונפדרציות כאלה.

רוב האגודות הללו, מעיר מקדונלד בצדק, החלו בחגיגות דתיות משותפות, ובעצם ארגון היו זקוקות להשגיה ולהגן על כת מיוחדת. כך נכנסו לתמונה שני אמצעים חדשים של הממשל העירוני: עקרון שיוון הזכויות המדיניות, באמצעותו העניקה עיר אחת את זכויות האזרחות לעיר אחרת בעודה נשארת נפרדת ותחת שלטון עצמי, ועקרון האחדות המדינית הסמלית לפיו הפכה העיר לחלק מקבוצה שיתופית, תחת סמכות מתאמת, כשלכל אזרח יש נאמנות כפולה. בעולם של שלום ושלוח היה סיכוי למאמצים אלה להתחזק ולהניב פירות.

אפילו חוקרים בעלי ידע רב בתולדות יוון, כגון טוינבי, נוטים לקבל את חוסר האחדות של ערי יוון כתוצאה ממבנה טופוגרפי, קנאה ויריבות, או התעסקות נרקיסיסטית מוגברת של כל עיר באופיה ודימויה העצמי. אין ספק שכל הגורמים הללו שיחקו תפקיד כלשהו, אך עצם הנסיונות הרבים להגיע לצורה כלשהי של אחדות מלמדים על קיומם של לחצים מנוגדים לאלה. המדינה הפדרלית הראשונה ביוון, אותה כינה לארסן "הקונפדרציה הבואטית", התקיימה בין השנים 386-447 לפנה"ס. הידע שיש לנו לגבי יוזמה זו קיים רק בזכות גילויה של מגילת האוקסירינקוס ההלני בשנת 1908.

יתכן שחידוש מדיני זה נבע מהעדר מחסומים הרריים וערים חזקות אחרות במישור הפורה בו התקיימה האחדות. למרות שאטיקה התפרסמה בזכות השינויים האיטיים וקשיי ההסתגלות למצבים חדשים, הרי שבואטיה יצרה, למעשה, שיטה פדרלית מאורגנת היטב שבראשה מועצת שופטים, אסיפת נבחרים גדולה, אוצר, מערכת מיסוי ואפילו בית משפט פדרלי. בואטיה יצרה מערכת חזקה מספיק כדי לכפות ממשלות מקומיות אחדות על הערים החברות בה; בקיצור, המצאה מבריקה. הישג זה, של ממשלה פדרלית יצוגית עם שילוב של איחוד ואוטונומיה מקומית, היה התפתחות פוליטית בעוצמה לא מבוטלת. הגורם לכשלונן לא היה ההבדלים בין הערים, אלא חוק ספציפי וחד משמעי, שנקרא "שלום המלך" משנת 386, אשר קבע כי ערים יווניות חייבות להיות חופשיות. תחת החוק הספרטני, משמעות הוראה זו היתה כי לא היתה לערים את הזכות להתאחד זו עם זו. כל זה קרה לפני נסיונו של דמוסתנס להמריד את הערים כנגד פיליפ ממקדוניה. אילו היה האיחוד הבואטי מחזיק מעמד כנגד הספרטנים, יתכן שערי יוון היו הודפות את המכה הניצחת שספגו בקרונאה.

אם הכוח והבטחון העצמי של הערים היווניות לא היו מחוסלים בסדרת המלחמות שהחלה בינן לבין עצמן, אולי היו נסיונות האיחוד המאוחרים יותר, שנוצרו בעיקר כתוצאה מיאוש, מעניקים להן סיכוי טוב יותר כנגד האימפריות שהביסו אותן לבסוף. אך התפיסה הנרחבת יותר, של מדיניות אורבנית מאוחדת, היתה יכולה לתקן את כשלונות הבידוד העירוני, ולהתפשטות התרבותית והפוליטית האימפריאליסטית לא היה סיכוי להמשיך וליצור דוגמה חדשה וקיצונית של חיים אזרחיים. המלחמה גררה את הערים למסלול נסיגה, שהוביל אותן למצב הקדום של ערים שבמרכזן מלך, ולבסוף ביטלה הכל, למעט שרידים בודדים של עצמאות ואוטונומיה. רק כעבדים, פליטים ונתינים זרים הצליחו היוונים לשאת את בשורתן של אולימפיה, דלפי וקוס לשאר חלקי העולם.

4. המקדש החדש והאל הישן.

עד כה התבוננו בעיר היוונית מבחוץ, משום שבשולי העיר הוקמו המוסדות החדשים, שיצרו את ההבדל מסוגי ערים קודמים. אך במרכז העיר היוונית, עם התגבשותה הסופית במהלך המאה החמישית, נותרו המוסדות המאפיינים של המצודה העתיקה כמעט ללא שינוי. כאן עמד המקדש, ששמר על המשכיות הכת העתיקה, עם המבנים הסמוכים בהם השתכנו הכוהנים והכהונות. כאן ניצב גם הארמון הישן, שהפך לבית-העיר כאשר הכוח

המלכותי חולק בין השופטים הנבחרים - אדון המלחמה, אדון החוק ואדון המקדש - למרות שלדברי בונר (Robert J. Bonner) (ר"ב) היה ראש המדינה הדתי, ידוע בתואר מלך ראשי. באשר למקום המפגש הכפרי, האגורה או השוק, הרי שאלה היו ממוקמים בבסיס המצודה. אך הגידול בפונקציה השיווק עם הרחבת העיר או בנייתה מחדש לאחר הרס מלחמתי הוביל להעברת השוק למקום קרוב לים או לנהר, כדי להקל על צרכי ההובלה, החילופין והאכסון.

הפעילויות היומיות של העיר היוונית היו מבוצעות בחוץ, בדרך כלל תחת כיפת השמיים, לעתים בתנאי סתיו גשום או חורף קר ומושלג. התרנגלות זו לפעולות באויר החופשי ביטלה כמה מההגבלות והלחצים שברובעי המגורים הביתיים, בעיקר עבור הגברים בקהילה. סגירה חלקית של המקום היתה אחד מהשיפורים שהביאה התקופה ההלניסטית; כשאזרחים איבדו את חרותם, הם פיצו את עצמם בנוחות פיסית מוגברת, כפי שבימינו ניתן לראות זאת אצל אזרחי מדינות טוטאליטאריות. אך האקרופוליס נותר המרכז הרוחני של העיר; אחרי המאה השביעית הפך המקדש לסימן ההיכר הקבוע שלה, במקום המצודה.

בתור משכנו של אל העיר, קיבל המקדש צורה של אחוזה מסורתית דמוית ארמון: אולם גדול עם חדר המתנה וסטו קדמי; זה היה מבנה דמוי אסם בעל גג גמלוני, שעמודי העץ שלו ישתנו, עם הזמן, לעמודי שיש מוצקים בסגנון דורי או איוני. בבנין זה שכן פסלו של המלך, מצופה זהב; יתכן שראש המלך היה עשוי שנהב ועיניו משובצות אבנים יקרות, כמו בפסל המפורסם "אתונה" של פידיאס. הפסלים והעיטור הגיאומטרי נצבעו בגוונים בהירים מאד, הטעונים במשמעות סמלית מורכבת. המקדש הגדול היה רק אחד ממקדשים ובתי מזבח קטנים יותר שהיו בכל רחבי העיר, באתרים שנבחרו לא בשל חשיבותם האסתטית, אלא בשל מאורעות קדושים או מסורות שהעניקו להם קדושה מיוחדת. ההתקדמות ההגיונית והסדר האסתטי היו שניים בחשיבותם לרגשות הדתיים ארוכי השנים.

בערים הגדולות יותר, שלא כמו בימי הביניים, לא היה המקדש גדול מספיק בכדי להכיל בבת אחת חלק משמעותי של הקהילה; זו גם לא היתה מטרתו. הטכסים והחגיגות היו נערכים מחוץ למקדש, אך בתוך הרובע המקודש. בתקופה בה נבנו המקדשים הגדולים, במאה החמישית והרביעית לפנה"ס, עברו האלים עצמם שינוי משמעותי: הם הפסיקו להיות צלמים האלוהי של אדוני וגבירות המצודה, בהם ניתן להתבונן מרחוק; במקום זאת, הם הפכו להתגשמות של איכויות ומעלות אנושיות מיוחדות - צדק, חוכמה או תשוקה מינית. זה היה חלק מההשתחררות מה"שטויות המטופשות", אליה התייחס הרודוטוס כהבדל המפריד בין ההלנים והברברים בתרבות היוונית.

כבר במאה החמישית לפנה"ס היה מרכיב של העמדת פנים רצונית בדת היוונית. במהלך דרשתו של פריקלס לזכר המתים האתונאים אין אף לא אזכור אחד של האלים. האם אריסטופנס השמרני היה מעז לתאר, אפילו בצחוק, את חסימת גן העדן על ידי הצפורים, באם לא היו נשחקות האמונות המסורתיות באלים האולימפיים במידה כזו? אמנם סוקרטס, בתקופה מאוחרת יותר, נידון למוות על כך שהרחיק, כביכול, את צעירי אתונה מהאלים הישנים; אך כל זאת קרה בתקופה של שנאה וחששות כלפי הדמוקרטיה, תוך כדי הפסד במלחמה, במצב בו ניתן להבין הקצנת תגובות ושינוי ערכים.

עובדה היא, כי במאה הששית השתלט אל חדש על האקרופוליס והצליח להתמזג, בדרך שלא ניתנת למעקב, עם האל המקורי. האל החדש היה הפוליס בעצמה; זאת משום שהאנשים שבו את המקדשים הגדולים נתקפו באקסטזה של הערצה עצמית קולקטיבית. הם לא הבחינו, ככל הנראה, שהדימוי אותו הציבו במעלה הגבעה היה למעשה דימוי הסדר, היופי והחוכמה העצמית שלהם. הם לא הבינו כי כדי להשיג את האמצעים ליצור מבנים שכאלה, הם ביטאו לעתים קרובות גאווה מופרזת ואכזריות מוסרית מזעזעת. מצב זה קרא לבחינה עצמית מדוקדקת ללא רחמים, אם היה ברצונם להציל את העיר. אחד מהחשובים

בבנינים אלה - הפרתנון - היה הפרויקט הציבורי של פריקלס בעצמו. מבנה זה, שהתאפשר רק בזכות מעשים קיצוניים של חוסר צדק מביש ומשטר אימה מחושב היטב, בוצע על ידי אתונה באמצעות שליטתה על שכנותיה החלשות יותר; פרויקט זה עלה בהשקעתם הסיטונית של כל הגברים מהאי מלוס, למרות שתושבי האי נכנעו קודם לכן ללא תנאי. פרויקטים עצומים אלה יצרו מקור תעסוקה לעודף האוכלוסיה, אך הכסף לבנייתם עלה בדם רב.

נאום ההלויה של פריקלס מתאר סיפור שונה מזה שחוקרי יוון נוהגים לקבל, כל עוד משתחררים מההיפנוזה של דבריו של תוכידידס. נאומו של פריקלס מכוסה היטב במסיכת צניעות וענוה, אך למעשה הוא שיר הלל להערצה עצמית מנומסת. בנאום זה באו לידי ביטוי רעיונות, שרק בחלקם זכו בעגינה במציאות, כאילו היו חלק בלתי נפרד ממציאות החיים, ונושאים של חוסר צדק בולט שהיו חלק מהחיים באותה תקופה לא זכו להתייחסות כלשהי בנאום.

אם יש צורך להוכיח נוספת לאינפלציה הערמומית של האגו הקולקטיבי, הרי שהפרתנון מהווה הוכחה מספקת; החולשה המוסרית לא נעלמת כאשר היא מוסוית מאחורי דימוי חומרי אסתטי ללא רבב. שורת הפסלים הכל-אתונאית לא היתה אלא חזות יצוגית מושלמת של הצעדה האמיתית שהיתה סובבת ברחובות העיר ומשרכת דרכה במעלה הגבעה, הצועדים מתבוננים בפסלי הדמויות שלפניהם ובו זמנית מביעים את רגשות ההוקרה שלהם למשמר חוכמתם עם הטוטם המקובל עליהם - הינשוף. אם כך, ה"אני" הביט בהערצה ב"אני", שהביט בהערצה ב"אני"; מצב של נרקיסיזם קסום. התלהבות זו מדימויים העצמי גברה בקרב האתונאים עם נצחונם הסופי על הפרסים שהוביל לשיקום המקדש, אותו החריבו הפרסים בשנת 480 לפנה"ס. אפילו בשנת 336, שנתיים אחרי מפלתם הניצחת של הפרסים ליד קרונאה, הקדישו אזרחי אתונה מצבת אבן עליה נחקק נוסח חוק נגד עריצות; התבליט הצמוד לטקסט מתאר את הדמוקרטיה מעניקה כתר מלכות לאנשי אתונה.

בתקופה מסוימת היתה לגאוות היוונים בדמוקרטיה ללא סייג שלהם השפעה אנושית על הדת. השפעה זו גרמה, כפי שציין מרי (Gilbert Murray), למורליזציה של האולימפוס, במאמץ להביא את האלים לפחות לרמת ההתנהגות האנושית, ובמקביל לכסות על התעלולים והמזימות הנבזיות שהיו חלק בלתי נפרד מדמותם של שוכני הפנתיאון בתקופות קודמות; היה צורך להפוך את האולימפוס עצמו לפוליס של אזרחים מכובדים. להפאסטוס הנפח, הפחות "אלוהי" מבין האלים, הוקדש מקדש לציון תכונות הנפחות הכמו-אנושיות שלו, בעוד פרומיתיאוס, אליו התייחס הסידודוס כ"נבל", הפך בדראמה של אסכילוס לדמות מוסרית יותר מזאוס. למרות שאתונה הציעה את רוב הדוגמאות להאלהה של הפוליס, ידה של הרוח עצמה היתה על העליונה בכל מקום. אל, עיר ותושבים הפכו להפגנה קומפקטית אחת של האגו.

להערצה זו של הפוליס, שהתבטאה במיתוסים ואגדות שהיו שזורים בעבודות האדריכליות היקרות, היה אפקט ערמומי לגבי העיר. מה שהחל ככבוד עצמי קולקטיבי, שבטח בכוחות שנוסו תחת לחץ קיצוני, הפך לדימוי הקפוא של העצמיות הקהילתית. לבסוף נכשלה העיר ונהרסה כליל בשל המחויבות המוגזמת שלה לאמנויותיה וטכסיה. אפלטון איבחן היטב ב"חוקים" שהחולי החמור ביותר של העיר היה "לא התפלגות, אלא דוקא היסח הדעת".

במאה הרביעית, שהביאה תקופה של התרחבויות עירוניות והידור אזרחי, התעקשו האתונאים להוציא על המשחקים והחגיגות העממיות את המשאבים שהיו נחוצים באורח מיידי כדי לבנות מחדש את צי הספינות, ששמר על הגבולות מפני הכובשים המקדונים. נאומו של דמוסטנס, "על לוחות היס", היה בעצם היפוכו הגמור של נאום ההלויה. לא חיילים מתו בקרב אותו מתאר דמוסטנס; היתה זו העיר הגאה, אשר גססה בשלום דמיוני. היתה זו גופתה הרכה של העיר, מאופרת ומבושמת, אותה ניסה דמוסטנס להחזיר לחיים. כאבו של דמוסטנס על בני דורו רודפי ההנאות המתחמקים מאחריות היא ההערה הסופית בדברי

ההתפארות של פריקלס. הם היו כה מוקסמים מההתרגשויות ומאמצעי הבידור שלהם - הספורט, המשחקים וההופעות, ענינם החדש בבישול אנין טעם - שנחשף בפנינו על ידי אליוס גליוס - עד שלא היו מסוגלים להתמודד עם המציאות של חיים ומוות, שקראה לקרבן.

פעם נוספת הסתיר המבנה הפיסי המוצק את קיום הרקבון הרוחני מאחוריו. בהגדלת עושרם וכוחם המלחמתי שכחו האתונאים את דבר קיומן של התכונות הסימבוליות והשיתופיות של העיר, תכונות המשגשות רק כאשר הן מתקיימות בכמויות מאוזנות ובשיווי משקל קבוע עם הסביבה הרחבה יותר. מה שהפך את אתונה לכה גדולה וחזקה לא היה המושלמות הנוצצת של התקופה שאחרי פריקלס, אלא הפוטנציאלים הבלתי ממוצים של התקופה שבין סולון ופריקלס; היה זה מעין רגע היסטורי, בטרם תפסו הבנינים את מקומם של האנשים. אז הורגשה רוח יצירתיות וגאונות בכל הפונקציות העירוניות.

העיר היוונית לא היתה יחודית במקדשים ובמונומנטים העצומים: לקארנק והליופוליס, בבל ונינוה היה בודאי מה לומר בנושא זה. כוחה האמיתי של העיר היוונית היה בסדר אחר: להיות לא קטן ולא גדול מדי, לא עשיר ולא עני; כך לא תגיע האישיות האנושית למצב בו תתגמד כנגד המוצרים השיתופיים שהיא יצרה, בעודה מנצלת את כל גורמי השיתוף והאיחוד העירוניים. מעולם לא הצליחה עיר אחרת, גדולה ככל שתהיה, לטפח ולגדל מגוון כה נרחב של כשרונות יצירתיים, כפי שהתקבצו בצותא באתונה במשך קרוב למאה שנה. זו העובדה החשובה ביותר בכך; אך אם לא היינו מגלים את העדויות הכתובות לכך, לא היו אבני אתונה מספרות את הסיפור.

5. בית העיריה והשוק.

אנו מגיעים עכשיו למרכז הדינמי של העיר היוונית: האגורה. הפרדת האגורה - מקום המפגש הדל לפעולות חליפין חילוניות - מרובע המקדש, מקום המפגש הנרחב המוקדש לזבח ותפילה לאלים, נמשכה כמעט מההתחלה. ביוון היתה ההפרדה מהירה יותר מאשר בנהריים; בתקופה שלאחר הומרוס לא היתה למקדש שליטה ישירה כלשהי במסחר ובאומנויות. בניגוד לביטויים המוקדמים של ריכוז משאבים בידי המדינה, שהוא פועל יוצא של ריכוזיות השלטון, קרה ביוון ההיפך הגמור: תרומת מתנות מרצון למקדש, כגון זה של אפולו בדלוס, הפכה אי שומם זה למרכז בנקאות שוק, ששימש בתפקיד חשוב בהתפתחות ההלניסטית המסחרית. בכלכלת המאה החמישית ניתן להגדיר את האגורה כשוק, שמטרתו ויעודו הראשוניים היו להוות מקום מפגש קהילתי. כמו במקרים אחרים, השוק היה תוצר לוואי של התקבצות הצרכנים, שלה היו סיבות רבות אחרות מלבד סחר חליפין.

כמו צורות אחרות של הפוליס היוונית המוקדמה, ניתן למצוא את תיאור האגורה ב"איליאדה", שהוא התיאור המספק הראשון של מנהיגה היומיים של הקהילה היוונית. כאן מופיעה האגורה כ"מקום כינוס" בו "נאסף קהל העיר", ומטרת הכינוס בהקשר זה היתה להחליט באם רוצח מסוים שילם קנס דמים הולם לקרוביו של הנרצח. הזקנים, "הישובים על אבנים מלוטשות במרכז העיגול המקודש", נתנו את החלטתם.

אפילו הקהילה הפרימיטיבית ביותר חייבת לנהל את עניניה הציבוריים, לעמוד בפני קשיים משותפים, לסיים מתחים בלתי נסבלים של כעס, פחד וחשד ולהשיב על כנו את שיווי המשקל החברתי שהופר על ידי תקיפה ונקמה, שוד ופיצוי שרירותי. מקום כזה להאספות בצותא, תחת עץ קדוש או ליד מעיין, התקיים בכפר במשך דורות רבים: היה זה אזור גדול דיו, בכדי לערוך בו גם את הריקודים והמשחקים המסורתיים. הפונקציות הללו של האגורה יעברו עם הזמן לעיר ויקבלו צורות מגוונות במבנה העירוני המורכב. אך במצבה המקורי האגורה היתה מעל לכל מקום לשיחה בטלה. קשה למצוא שוק עירוני, לפחות בימים עברו, בו

חילופי דעות וידיעות שיחקו תפקיד חשוב פחות מאשר חילופי סחורות.

רק בעידן האוטומטיות והופעת הסופרמרקט, שהחל להתבסס בארה"ב באמצע המאה העשרים, אבדו הפונקציות שמילא השוק כמרכז לפעולות אישיות ובידור חברתי. אפילו כאן אוזן ההפסד החברתי על ידי התפתחותו של מרכז קניות גדול יותר, בעל סגנון הולם לדורנו, בו משמשים אמצעים שונים של תקשורת המונים כתחליף - הנמצא תחת שליטת המפרסמים - למגע פנים אל פנים של המוכר והקונה, השכן והמשתתף האחר בכינוסים הקהילתיים. האגורה הקדומה היתה בעלת צורה חריגה ובלתי מגובשת לחלוטין. לעתים היה זה מעין ריבוע פתוח, ופעמים אחרות היתה זו מעין התרחבות של הרחוב הראשי. ביסודה היתה האגורה מקום פתוח, שנעשה בו שימוש למטרות ציבוריות, אך לא בהכרח תחום ומסומן באמצעים כלשהם. לעתים היו הבתים הסמוכים לאגורה מסודרים במבנה יוצא דופן - מקדשים ופסלים שלא היו שייכים במקור למקום, או סדנאות אומנים שהציעו את מרכולתן לעוברים ושבים. במרכז האגורה ציינו הדוכנים והשולחנות הארעיים את יום השוק השבועי, בו הביא האיכר לעיר את השום, הירקות והזיתים, תמורתם רכש סיר או תיקן את סנדליו בסדנת הרצען.

אולם, החל מהמאה השביעית ועם תחילת השימוש במטבעות זהב וכסף כאמצעי התשלום החדשים, הפך המסחר למרכיב חשוב יותר בחיי העיר, והפונקציות הכלכליות של האגורה החלו להתרחב. כעת עסקה קבוצה הולכת וגדלה של אנשים בייצוא ובסחר סיטונאי לא למטרת השרדות בלבד, אלא לשם העושר המופשט. הם רצו להיות עשירים כמו מלך לידה המפורסם, קרוסוס, מבלי שהיו מוטרדים מהעובדה שסופו היה רע ומר. פונקציות כלכליות חדשות אלה יצרו לחץ כבד על התפקידים הפוליטיים והחוקיים של האגורה, עד שבסוף המאה הששית, לפחות באתונה, עזב הכינוס העממי הפופולרי את האגורה.

עם זאת, אפילו בתקופתו של סולון שימשה אגורת כלי החרס כשוק, מקום מפגש ואתר לעריכת חגיגות ופסטיבלים. למרות שחלק אחד של האגורה היה שמור לעקרונות הבית, היה חלקה האחר תחומם הבלתי מעורער של הגברים. האגורה שימשה כמועדון בלתי רשמי, בו ניתן היה לפגוש חברים ומכרים. אך אפילו במאה החמישית, מציין אריסטופנס ב"העננים", העדיפו האצילים בעלי הקרקעות להתרועע בגימנסיום, שם היו פוגשים רק את בני מעמדם.

הפונקציה החברתית של המקום הפתוח נשארה בארצות הלאטיניות; מקורם הברור של הפלאזה, הקאמפו והפיאצה הוא האגורה; הסיבה להמשך קיומם של מקומות אלה היא שהפגישות, ההיכרויות, הפלירטים וההתועדויות במקום פתוח, מוקף במסעדות ובתי קפה, לובשים אופי בלתי מחייב גם אם הן מעשה שבשיגרה. אפילו הפונקציות הדרמטיות והספורטיביות של האגורה המקורית לא נעלמו לחלוטין; תחרויות בין אבירים המשיכו להתקיים בשווקים בימי הביניים המאוחרים בצפון אירופה, והמשיכו בדמות תהלוכות צבאיות במאה ה-17. באליס נקראה האגורה "היפודרום". מירוצי סוסים, דומים לאלה שהיו נערכים בעבר, עדיין מתקיימים מדי שנה בפאליו המפורסם בסיינה, ומגיעים לשיאם בפיאצה שמול בית העיריה. משום שהאגורה איחדה פונקציות עירוניות רבות - חוק, ממשלה, מסחר, תעשייה, דת, חברה - אין פלא, כפי שהבחין ויקרלי, שהאגורה המשיכה להתפתח על חשבון האקרופוליס, עד שלבסוף הפכה למרכיב החיוני והבולט ביותר בעיר.

עם הזמן הפכה האגורה לכלי קיבול המכיל כל תוכן אפשרי, שלא היה שונה מהפורום הרומאי המאוחר. המשורר היווני בן המאה הרביעית לפנה"ס, אובולוס, ציין ש"תוכל למצוא את הכל נמכר ביחד באותו מקום באתונה: תאנים, עדי ראייה, אשכולות ענבים, לפת, אגסים, תפוחים, שסק, דייסה, כוורות דבורים, אפונה, תביעות משפטיות.... מכוונות מזידה, אירוסים, מנורות, שעוני מים, חוקים, כתבי אישום". שם התקיימו מקדש או מזבח בהמולת הסדנאות, והאיכר עם חמורו התחככו כנגד הפילוסופים העוצרים מלכת, כשם שעצר אפלטון כדי להתבונן בנגר או בכדר

העובדים מול סדנאותיהם, וכפי שעדיין מתבוננים אנשים באומנים אלה ברחובות אתונה של ימינו.

אך למרות שההתפשטות הנמשכת של מידות האגורה מציגה את השינוי שחל בכלכלה היוונית - מעבר מסחר כפרי שכונתי לתנועה בינלאומית - יש צורך לציין עובדה משמעותית אחת בהקשר להתפשטות זו: האופי המורחב של האגורה חשף ליקוי משמעותי בבסיס הפוליס. ליקוי זה הזיק אף יותר מפעולות הריב והמדון של העיר לכלל הציויליזציה העירונית. מלבד האומנים - שהיו אזרחים מדרגה נמוכה - זרים חופשיים, או עבדים, היו נתונים כל מוסדות המסחר המתפתחים של האגורה בידי זרים, שלמעט מקרים חריגים ביותר לא נהנו מזכויות האזרחות היוונית. לא היה ביכולתם להשתתף בגיבוש החוקים, להעביר הלאה החלטות חוקיות, להחזיק קרקע בבעלותם, ובמידה ולא היו תושבי יוון נאסר עליהם אפילו להתחתן עם נשים יווניות. בקיצור, הם היו מיעוט מבודד פוליטי, שעיסוקם היחיד היה צבירת כסף; אנשים שנתוניהם ומגבלותיהם הובילו אותם בהכרח להוצאת האנרגיות שלהם על צבירת כסף וכל אותם חפצים שניתן לקנותם בכסף.

עסקים ותעשייה היו מחוץ למסגרת ההשכלה היוונית; כפי שציין הרודוטוס, היוונים "זכו לפחות כבוד מאשר האזרחים האחרים, אשר למדו כל אמנות...אך ראו את ההמנעות מעבודות כפיים כאצילה". הצהרה זו מנוגדת לתקופתו של סולון, כאשר לדברי פלוטרכ "עבודה לא יכולה לבייש אף אחד, ואין הבדל גם ביחס למסחר, משום שעיסוקו של הסוחר היה משלח יד אצילי". מלבד ערי המסחר של איוניה, שנפטרו מהמנהגים האריסטוקרטיים של יוון בתקופת הומרוס ולא ראו את ההישגים החשובים ביותר של החיים כשלל הצייד והמלחמה, האזרחים היוונים ככלל דחו את האפשרות שמסחר יהיה דרך חיים נאותה. גניבה ורמאות, אם לשפוט לפי הומרוס, לא נשללו לחלוטין מהתכונות האריסטוקרטיות; אך מקח וממכר פשוט, המבוסס על ערך קניה ומכירה, נחשב כחסר כבוד כאילו היה המדובר בפעולה חד צדדית שבוצעה בכוח. הקוריות היו היחידים שהתגאו בהצלחתם כסוחרים והיו חריגים מצורת המחשבה הכוללת. ההתייחסות לעיסוק בכסף כלא מוסרי סללה את הדרך לצורות אחרות של חוסר מוסר שיוגדרו בעתיד.

לבוז היווני למסחר היו השלכות שליליות: האמון ההדדי שהיה נחוץ בכל הצורות של סחר למרחקים, שהיה מבוסס על אשראי, מעולם לא התפשט ביוון מהמסחר לפוליטיקה. ההיפך הוא הנכון, כיון שכאשר הגידול באוכלוסיתה גרם להרחבת תחום המאמץ המשותף למטרות כלליות, הפכה אתונה את עצמה למנצלת חסרת מעצורים של חסרי הישועה ולאויב קבוע של יריביה הכלכליים. בבניית האמפריה שלה נקטו אצילי אתונה ביד חזקה ובאכזריות מתורבתת כדי לטעון לבלעדיות על עודפי הסחורות שהיו אמורות להגיע לכל חלקי יוון.

בתיאור אישיותו של פריקלס ניסה פלוטרכ להגן על מדיניות העבודות הציבוריות של מדינאי זה באותן דרכים בהם ניסו אחרים, בתקופות מאוחרות יותר, להגן על נפוליאון השלישי ועל האוסמן. כיון שבעיר היו "כל הדברים הנחוצים למלחמה, היו יכולים (האתונאים) להסב את עודפיהם למשימות שעם השלמתן יביאו לכבוד נצחי, ובעודן מבוצעות, יספקו שפע לעוסקים במלאכה". פלוטרכ פרט את החומרים השונים שנכללו בבניית המקדש - אבן, נחושת, שנהב, זהב, עץ הבנה ועץ קפריסאי - כמו גם את סוגי המסחר שסייעו בהבאתם, פעילויות הסוחרים והימאים שהובילו אותם, שלא להזכיר את "בוני העגלות, מגדלי הבקר, נהגי הקרונות, יצרני החבלים, מעבדי הפשתן, הסנדלרים, העובדים בעור, סוללי הכבישים והכורים". לכן, סיכם פלוטרכ, "עצם קיומן ושירותן של העבודות הציבוריות גרם לחלוקת שפע בכל הגילאים והמצבים"

ניתן לתאר כל זאת כבניית פירמידות, הן במובן המצרי והן לפי תורתו של קינז - במידה ושתי אלה אינן נושאות משמעות זהה מלכתחילה. ניתן ללמוד מכך על ההגינות המוסרית של חלק גדול מאזרחי אתונה, שלמרות היקפו ומימדיו האדירים של השוחד שקיבלו - תעסוקה מתמדת! כלכלה מתרחבת! יותר טוב מאי פעם! - מתחו בקורת נוקבת על מדיניות זו שהיתה חריפה יותר מכל

בקורת אחרת שנשמעה באסיפות העממיות. אויביו של פריקלס הצביעו על כך שאתונה הכתימה את שמה על ידי מימון תכנית אדירה זו בהעברת אוצר היוונים מהאי דלוס וניצולו לטובת אתונה בלבד. בהשוואה לניצול חד צדדי במידה כזו, אפילו המסחר הממולח ביותר היה נעלה מבחינה מוסרית. אתונה לא היתה בקיאה בניהול ממשלה פדרלית או יצוגית, לא רכשה את המיומנות בקולוניזציה שהיתה מנת חלקן של מילטוס ורודס; אתונה ניסתה ליצור מונופולין מיתרונותיה הכלכליים והתרבותיים, במקום לנצל את כישוריה העצומים בחלוקת היתרונות ומימושם. אין פלא, אם כן שדלפי נטתה לצידה של ספרטה הגסה.

עם הגידול במספרם של הסוחרים הזרים ביחס לשגשוג הפיננסי של הפוליס, גדל מספר התושבים להם לא היתה דריסת רגל ישירה בחייה. אלו היו האנשים, אשר ברצותם לרכוש השכלה, עשו זאת תמורת שכר ובמהירות - מאותם משכילים נודדים - הסופיסטים. היו אלה מורים שחטאם העיקרי היה בכך שהתמחו בלימוד תוך מספר שעורים קצרים, בתשלום, את מה שהעיר ההלנית על מוסדותיה השיתופיים העבירה לאזרחיה במשך תקופת חיים שלמה.

אפילו כשהפכה העיר היוונית ל"דמוקרטיה", היוו אזרחיה מעין מעמד נפרד - "מיעוט דומיננטי". ככל שגדלו הפעילויות הכלכליות במטרופולין המתפתח של המאה החמישית, כך גדל הפער בין אזרחי יוון ובין אלה שאינם אזרחים. העוסקים במלאכת היד, לא פחות מהסוחרים, הגיעו בחלקם מארצות שלא היו מורגלות בשלטון עצמי ולא היו מסוגלים להעריך את החופש והאוטונומיה של הפוליס. אריסטופנס אף הזכיר את מניחי הלבנים המצרים; הם עשויים להיות "חופשיים", אך לא היו יכולים לזכות באזרחות פעילה.

לרבים מאזרחי יוון לא היו את האמצעים לחיות חיי רווחה אריסטוקרטים כפי שנצפו מראש בעצם קיום השיטה. כדי להשיג את הפנאי הנחוץ לתפקידיו כמחוקק ושופט, נאלץ האזרח האתונאי לדרוש תמיכה מאוצר המדינה כל עוד הוא משמש בתפקידו. כשפריקלס הציג את נושא התשלום לשרותים אלה ראתה זאת אצולת הקרקע - שהכנסתה היתה משכירות ומהמוצרים שגדלו על האדמות בבעלותה - כמעשה שגבל כמעט בשוחד או נדבה; אך ההיבט השערורייתי של קצבה זו היה התלות הגוברת של חירות האזרחים בשעבוד קהילות חלשות יותר.

המסחר נותר כפולש בלתי רצוי בפוליס האידיאלית; הוא היה מנוגד הן לדרך החיים החקלאית והן לדרך האריסטוקרטית. דרך מחשבה זו עברה הלאה לרומאים כגון סיסרו (Cicero), שבמאמרו "De Civitate" הביע זעם על אלה שהתפתו הרחק מביתם על ידי "תקוות וחלומות מרקיעי שחקים" על רווחים מסחריים. הוא ייחס את נפילתן של קורינת וקרתגו ל"תאווה לתנועה" שלהן ולפיזורם ותפוצתם של אזרחיהן. באותו זמן פחתה חשיבות צורת הממשל עבור אנשי המסחר והעסקים, כל עוד הורשו להמשיך בעיסוקיהם ובצבירת רווחים. לחשיבות פחותה זו היתה בודאי השפעה ערמומית על אלה שעדיין ניסו ליישם שלטון עצמי; כוח כלכלי, גם בהיותו מוסתר, אין להתעלם ממנו. בסוף המאה הרביעית עבר מרכז המשיכה בצורה ברורה מהקרקע אל המסחר: מהאוליגרכיה העצמאית הדלה לסוחרים הממולחים, הגאים ברוחיהם, איתם היה יכול השליט האבסולוטי לעשות עסקים.

הסוחר הזר של כלכלת יוון במאה החמישית שימש בתפקיד דומה למדי לתפקידו של היהודי בכלכלה הנוצרית של עיר ימי הביניים: הוא היה נחוץ אך לא רצוי. ההערכה הטובה ביותר של אוכלוסית העיר היוונית, אליה מסוגלים להגיע החוקרים המודרניים, מראה את חולשתה של הצורה המוגבלת של השתתפות אזרחים. אתונה הגיעה בשיאה, לפי וייכרלי, ל-40,000 אזרחים (זכרים) בעלי זכויות מלאות, כ-150,000 אנשים חופשיים (נשים, ילדים וזרים) ובסביבות 100,000 עבדים. הפרופורציות נכונות למדי, למרות שסביר להניח כי המספרים מוגזמים קמעה. במילים אחרות, פחות משביעית מתושביה של אתונה היו אזרחים בעלי זכויות מלאות; אפילו בקרב אלה היו אומנים וסוחרים רבים שלא היו שותפים לתחושת המחויבות הציבורית אשר אצולת הקרקע - בדומה

לאצולת הקרקע האנגלית - ניסתה לעודד בקרב חבריה. המנהיגים הפוליטיים שהמשיכו את דרכו של פריקלס היו סוחר חבלים, סוחר כבשים, סוחר עורות וסוחר בנקניק - אנשים שלא היתה להם את הגאווה של האריסטוקרטיה הישנה או את הכשרון המלומד של המעמד המסחרי החדש.

חוסר ההצלחה להפוך את המסחר למוסרי ואת מוצריו לחלק מהחיים הטובים היה גורם לא פחות חשוב בפירוד ההלני מאשר התפשטות העבדות או הכשלון להתמודד עם ההתקפות העקביות של האמפריות הגדולות. כמעט מתחילת קיומה של הפוליס, היווני לא היה מסוגל לתקן את דימויים של חיי הרווחה והאצילות שהיו מנת חלקה ושאיפתה של האריסטוקרטיה ההומרית. דימוי זה לא כלל את הסוחר, הבנקאי, העובד המיומן, החנווני - כל אלה שהיו נחוצים על מנת לייצר את השפע הכלכלי באמצעים אחרים מלבד ניצול ושווד חשופים לעין. ללא שפע זה לא היה סיכוי להמשך שגשוגן של הדמוקרטיה והרווחה.

בכשלונו להפוך את איש העסקים לאזרח, הפך היווני בסופו של דבר את האזרח למשהו גרוע יותר מאיש העסקים: בתחילה כובש ומנצל עז פנים, אחר כך נתין כנוע, פדגוג מתרפס, חנפן וקבצן, פרויט מעודן, ששמו הפך למילת גנאי בקרב הרומאים, למרות שהעריצו וחיקו את היוונים הקלאסיים.

למרות שהפונקציות המסחריות של האגורה הוכפלו החל מהמאה השביעית, אין משמעות הדבר כי הפעילות הפוליטית של העיר הפסיקה להתקיים שם. הסימן הברור ביותר של דמוקרטיזציה בערים שתושביהן דרשו חלוקה רחבה יותר של הכוח הפוליטי היה העלמות הארמון המקורי, כמו זה שנבנה על ידי המלך ארכטאוס על האקרופוליס באתונה.

הפרדת הכוח הפוליטי מהכוח הדתי היתה נקודת מפנה בעיר ההלנית. משמעותי לראות כי בית העיריה שמר באורח צנוע על המרכיבים המקוריים של הארמון והמקדש: בית העיריה המשיך להיות מעון המלך, והמשיכה לבעור בו האש הקדושה שהוקדשה להסטיה (Hestia). זה היה גם המקום לקבלת פניהן של משלחות מארצות זרות, כמו גם לעריכת משתאות מפוארים. באופן טבעי, נשמרו שם המסמכים המקוריים הנוגעים לעניינים הפוליטיים והאזרחיים. לעתים קרובות נותר גם בית המועצה - מקום רחב יחסית בו נפגשה קבוצת אנשים גדולה - בתוך או ליד האגורה. תערובת תפקידים זו, שהיתה אופיינית לעיר ההלנית, הטרידה את נפשו המסודרת של אריסטו: הוא הטיף לבניית אגורה פוליטית נפרדת - לא רק כדי להפריד את הפונקציות הפוליטיות באורח רשמי, אלא כדי להרחיק את אלה שאינם אזרחים, אפילו כצופים מזדמנים.

מגוון ערים יווניות עשו מאמצים להכניס אלמנטים דמוקרטיים לממשלותיהן. נסיונותיהם צריכים להיות לנו לעזר רב, כשם ששימשו בידי מחברי "המסמכים הפדרליים" (הגדירו את המבנה הפוליטי-חוקתי של ארצות הברית לאחר הכרזת עצמאותה). זאת משום שהיוונים ניסו להחזיר לארגון המורכב של העיר את תחושת האחריות וההשתתפות הישירה של האזרח, שהיתה קיימת בממשלת הכפר. השבועה האפבית של אתונה הביעה, לא בלי יופי, את הנסיון התקופתי להגיע להקדשה אזרחית. בהתבססם על הנחה, לפיה כל האזרחים הינם שווים, הם חילקו את המשרות הזוטרות בהגרלה, והחליפו ביניהן מדי שנה; נושאי המשרות במועצת העיר או בחבר המושבעים היו מוחלפים בתדירות גבוהה עוד יותר. כיון שההתייעצויות וההחלטות החשובות היו מתקבלות על ידי אנשים שפנו ישירות זה אל זה, הפך כושר דיבור רהוט למכשיר פוליטי חשוב, והיכולת להשפיע על קהל שומעים הפכה חשובה יותר למנהיגות פוליטית מאשר היכולת לבצע עבודה כלשהי. אלה שביצעו את תפקידם טוב מדי, כגון טמיסתוקלס או אריסטידס, נחשבו תמיד כחשודים.

שירות אזרחי מיומן או רשות שיפוטית עצמאית לא היו יכולים להתקיים בתנאים כאלה. מועצת העיר, כפי שציין פאולר (A. Warde Fowler), היתה ועדה גדולה מתוך כלל האנשים, שנבחרה מחדש מדי שנה; המועצה הכינה את עסקיו של הכינוס הרחב יותר - האקלסיה - מועצת ההמונים. תפקידים שדרשו מיומנות מקצועית או מעשית - שליטה בצבא, המינהל הכספי

ובניית ותחזוקת הנמלים - נמסרו לאחריותן של מועצות בצורה דומה לזו הנהוגה היום בארה"ב, בה מעביר הסנאט טיפול בנושאים אלו ואחרים לוועדות קבועות.

שיטה זו היתה יעילה בערעור השפעתה של אצולת הקרקע וניצולה את הכוח הציבורי למטרות קידום משפחותיהן. אך באותה מידה היה זה קשר כנגד אצולת הכשרון, כיון שרק במקרה הגיעו בעלי תכונות מיוחדות לעמדות שניצלו כישורים אלו; גם אם הוכיחו את הצלחתם, הסיכויים להמשך כהונה בתפקיד היו קלושים. כתוצאה מכך הפכה הדחה וגלות מאונס של מנהיגים בעלי יכולת לאחת החולשות הכרוניות של הפוליטיקה היוונית. אפילו פריקלס לא היה פטור מהנטיה הפופולרית להציע את המנהיג כשעיר לעזאזל בימים לא מוצלחים. משפט סוקרטס חושף נטיה דומה כלפי אלה שכישרוניהם החלישו את התנגדות הבינוניות הקנאית והדווקאית.

ככל שגדלה אוכלוסית העיר, ואיתה גם מורכבותם של החיים הפוליטיים והכלכליים, נחשפו באותה מידה מגבלותיה של הדמוקרטיה כשיטת ממשל אקסקלוסיבית. דמוקרטיה טהורה דרשה מגע של פנים-אל-פנים, האפשרי רק במספר אזרחים מצומצם, תוך שמירה על מעצורים מסורתיים ונוהלים מסודרים. אפילו אפלטון הכיר ביתרונותיה של קרבה שכזו, משום שב"חוקים" הוא איבחן כי "אין טוב יותר במדינה, מאשר מצב בו האזרחים מכירים זה את זה". במספרים גדולים הדמוקרטיה איננה מעשית, למעט במובנה המאד מצומצם - של משאל עם עממי. עתה, עם הגידול בפופולריות של העיר ההלנית, לא רק שמספרם של אלה שאינם אזרחים גדל ביחס למספר האזרחים, אלא שאפילו האחרונים היו רבים מדי מכדי לשמור על קשר ישיר ביניהם. כתוצאה מכך התפתחו מועדונים, מפלגות וסיעות, שהגבילו למעשה את ההשפעה הישירה של אזרח אחד על רעהו.

הכשלון הפוליטי הגדול ביותר של ערי יוון היה חוסר יכולתן לעבור מדמוקרטיה ישירה לממשלה יצוגית; כתוצאה מכך נאלצו לבחור בין אוליגרכיות ועריצויות חסרות אחריות לבין דמוקרטיה בעלות אחריות אך מחוסרות יכולת, הפועלות בדרך מסורבלת. אפילו באיחוד הבואטי כללה המועצה הפדרלית 660 חברים. לא רק שהיה קיים היסוס, ככל הנראה, בהאצלת סמכויות; יתר על כן, היוונים ניסו להשיג במועצות העממיות הגדולות את דמותה של אסיפת הכפר, בה נטלו כל המשתתפים חלק.

משום תכונת ההפשטה ההגיונית שלהם, חששו היוונים להעניק כוח לכל מי שלא היה בטוח ראייתם. אולי זהו גילוי נוסף לאהבתם את כל מה שמוגדר ונראה בבירור, אליה התייחס שפגלר בעבודתו. יתכן שמעבר לכך היתה קיימת אמונה, לפיה לא ניתן להאציל או להעביר הלאה את תכונות האדם, וכי כל הפונקציות החשובות חייבות להתבצע באופן אישי, כשם שמלכים בכבודם ובעצמם נסעו לדלפי כדי לשמוע את דבר האל. האם מנעה הגבלה זו מהערים היווניות לשמור על יחסים פוליטיים פעילים אפילו עם המושבות שהן בעצמן הקימו?

בעית המספרים הטרידה את שני ההוגים הגדולים של הפוליטיקה - אפלטון ואריסטו. משמעותי לראות שאריסטו, שבחוכמתו האמין בסוג מעורב של ממשלה, ניסה בכל זאת לפתור את הבעיה על ידי הקטנת גודל העיר. הסברו היה מצוין, אך הוא לא היה מתאים לערים כדוגמת אתונה או קורינת, שגדלו מעבר לרמה אותה החשיב כרצויה, מבלי לגרום לשינויים מבניים וחוקיים קיצוניים. כאן הוכיח אריסטו כי הוא הבין את החוכמה הפוליטית של מדיניות הפיזור של דלפי, כשם שהבין את החידושים של האיחוד הבואטי. הגישה התקפה הראשונה לבעיה זו היתה של הווארד, שהתעמק בה בסוף המאה ה-19 בספר שאחר כך נקרא: "ערי הגנים של מחר".

תשובה מספקת אינה מסתכמת בדרישה להגבלה מספרית: כאשר ההתפתחות עברה את הנורמה הרצויה נדרשה גם שיטת ארגון וחלוקת אוכלוסין חדשה: חוסר ריכוזיות וכינון פדרציה אזורת. כעת החלו היוונים ליצור ערים מיחידות קטנות יותר, כשם שתזאוס האגדי לקח את הכפרים והעיירות של אטיקה כדי ליצור אתונה גדולה יותר, ובאותה דרך בה נוצרה מגאלופוליס במאה הרביעית. אך היוונים לא המשיכו בגדרך זו; כך שכאשר נחלשה הדמוקרטיה המפוצלת לסיעות מחוסרות היכולת, הם לא ידעו כל

פתרון פרט להתקבצות יחדיו וקריאה לעריץ או קיסר שיפעיל כרצונו את הקהל המבולבל וכיפה אחדות חיצונית.

אין ספק שכשלוך הדמוקרטיה ביוון היה עמוק יותר מאשר חוסר היכולת לשלוט במספרים גדולים. אך ההיסטוריה של קהילות מאוחרות יותר מוכיחה את מידת הקושי שהיתה במציאת מנהיגים שיסכימו לקחת אחריות רבה יותר, מבלי לדרוש את הרחבת סמכותם וגידול הגמול הגשמי של תפקידם. יתר על כן, הפקידים הפסיקו להתייחס לפרטים הקטנים של תפקידיהם, באם לא קיבלו את המעמד המקצועי של פקידים בתשלום. היתה זו תהילתה של אתונה - ואולי סוד מאתיים השנים של היצירתיות האינטנסיבית - אשר חיפשה לשמור על גוף גדול של אזרחים, ללא התייחסות להבדלים ברקע משפחתי, עושר או תפקידים מקצועיים. כדי למלא את תפקידיו הרבים כאזרח - שרות צבאי, שיקול דעת פוליטי, שרות בחבר המושבעים, חגיגות צבוריות, שירה ומשחק - האתונאי נמנע בהתמדה מהעונשים והמושלמויות שבהתמחות מקצועית כלשהי.

לשיטה היוונית היו אז תכונות מיוחדות. חוסר הטעם שמצאו בהשכלה וביכולת המיומנת, שעורר את חמתו של סוקרטס, גרם לגמישות ולנכונות להתמודד עם הרגע; תכונות אלה יצרו את ההערצה העמוקה שרחשו לאזרח-גינטלמן היווני בני דמותו באנגליה בתקופה מאוחרת יותר. אך הפעולות ארוכות הטווח של העיר דרשו הקצאת כוחות לטווח ארוך, שיהיו מסוגלים לעקוב אחר התכנית עד השלמתה. רק תחת שלטון העריצות רוכז הון כלכלי, במאה הששית, לצורך נטיעת עצי זיתים: השקעה שמחזירה את חלקה אחרי עשרים שנה, ואת כולה רק אחרי ארבעים שנה. ככל שגדלה העיר, נדרשה מידה רבה יותר של מאמץ עקבי וציב, מתועד בדיווחים וכמויות מדויקות, כדי לשמור על התנופה. חובות רבים כאלה הוטלו על העבדים. אם ערי יוון היו אכן דמוקרטיות - במובן הכולל את כל התושבים הבוגרים בהן - הרי שהארגון כולו היה קורס זמן רב קודם לכן תחת משקלם של המספרים העצומים.

האפשרויות והקשיים שעמדו בפני הדמוקרטיה העירונית תחת לחץ התפשטות האוכלוסין נחקרו באתונה של המאה החמישית. אך הניגודים בין עיסוק פוליטי, מדיניות צבאית וצרכים כלכליים היו רחבים מדי מכדי לגשר עליהם. בעצם חיפושה אחר אספקה בטוחה של תבואה לפיות הרבים הפכה אתונה למנצלת אמפריאליסטית. היבטי החיים הללו נקשרו לקשר גורדי מסובך, והחרב שלבסוף ניתקה אותו התירה את הקהילה כולה.